

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
Навчально-науковий інститут фінансів, економіки, управління та права
Кафедра фінансів, банківського бізнесу та оподаткування

Випускна робота бакалавра

на тему «Вплив тіньової економіки на фінансову безпеку України»

Виконав: студент 5-го курсу, групи 5-ЕФ
Спеціальності
072 «Фінанси, банківська справа та страхування»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Єрмак В.О.
Керівник: к.е.н., доцент Філонич О.М.
Рецензент: в.о. начальника
Головного управління ДПС у Полтавській області
Рябкова А.М.

Засвідчую, що в цій роботі немає запозичень із
праць інших авторів без відповідних посилань
Єрмак В.О.

Підтверджую достовірність даних, використаних
у роботі
Єрмак В.О.

Полтава, 2023 року

АНОТАЦІЯ

Єрмак В.О. «Вплив тіньової економіки на фінансову безпеку України». Рукопис. Випускна робота на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 072 «Фінанси, банківська справа та страхування». Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», Полтава, 2023.

Робота містить 91 сторінці, 11 таблиць, 18 рисунків, список літератури з 65 джерел та 3 додатки.

Ключові слова: тіньова економіка, тінізаційні процеси, неформальна економіка, фінансова безпека держави, економічна безпека держави, виклик, ризик, загроза, детінізація.

Мета роботи – обґрунтування теоретичних підходів і практичних рекомендацій щодо протидії тінізації економіки з урахуванням її впливу на фінансову безпеку України.

Об'єктом дослідження є процес оцінювання впливу тіньової економіки на фінансову безпеку України.

Предметом дослідження є теоретичні, методичні й практичні засади оцінювання рівня тіньової економіки та її впливу на фінансову безпеку України.

У випускній роботі розглянуто комплекс питань, пов'язаних із дослідженням сутності, видів та форм тіньової економіки, характеристикою тіньової економіки як чинника впливу на фінансову безпеку держави, визначенням інституційних детермінант тіньової економіки в системі фінансової безпеки держави, узагальненням методичних підходів до вимірювання рівня тіньової економіки та фінансової безпеки держави, оцінюванням сучасних тенденцій та впливу тінізаційного чинника на фінансову безпеку України, обґрунтуванням напрямів детінізації економіки в контексті забезпечення фінансової безпеки України з використанням зарубіжного досвіду.

ANNOTATION

Yermak V.O. "Impact of shadow economy on the financial security of Ukraine". Manuscript. Graduation thesis for the first (bachelor's) level of higher education in specialty 072 "Finance, Banking and Insurance". National University "Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic", Poltava, 2023.

The work contains 91 pages, 11 tables, 18 figures, bibliography from 65 sources and 3 appendices.

Keywords: shadow economy, tinization processes, informal economy, state financial security, state economic security, challenge, risk, threat, detinization.

The purpose of the work – to substantiate the theoretical approaches and practical recommendations for countering the shadowing of the economy, taking into account its impact on the financial security of Ukraine.

The object of study is the process of assessing the influence of the shadow economy on the financial security of Ukraine.

The subject of research is theoretical, methodological and practical principles of assessing the level of the shadow economy and its impact on the financial security of Ukraine.

The final work considered a complex of issues related to the study of the essence, types and forms of the shadow economy, the characteristics of the shadow economy as a factor influencing the state financial security, the definition of the institutional determinants of the shadow economy in the system of the state financial security, the generalization of methodological approaches to measuring the level of the shadow economy and state financial security, evaluating modern trends and the influence of the tinization factor on the financial security of Ukraine, substantiating the directions of detinization of the economy in the context of ensuring the financial security of Ukraine using foreign experience.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА ФІНАНСОВУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ.....	6
1.1. Сутність, види та форми тіньової економіки.....	6
1.2. Тіньова економіка як чинник впливу на фінансову безпеку держави	17
1.3. Інституційні детермінанти тіньової економіки в системі фінансової безпеки держави.....	23
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОЦІНЮВАННЯ ВПЛИВУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА ФІНАНСОВУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ.....	37
2.1. Методичні підходи до вимірювання рівня тіньової економіки та фінансової безпеки держави.....	37
2.2. Оцінювання рівня тінізації економіки України.....	47
2.3. Аналіз впливу тінізаційного чинника на фінансову безпеку держави	55
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ	62
3.1. Зарубіжний досвід детинізації економіки.....	62
3.2. Заходи з легалізації господарської діяльності для підвищення рівня фінансової безпеки України.....	77
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	85
ДОДАТКИ.....	91

				ВР 5-ЕФ 19079						
	П. І. Б.	Підпис	Дата							
Розроб.	<i>Єрмак В.О.</i>			<i>Вплив тіньової економіки на фінансову безпеку України</i>						
Перевір.	<i>Філонич О.М.</i>									
Н. Контр.	<i>Маслій О.А.</i>									
Затверд.	<i>Птаценко Л.О.</i>									
				<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 20%; font-size: small;">Літ.</td> <td style="width: 20%; font-size: small;">Арк.</td> <td style="width: 60%; font-size: small;">Акрушів</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;"> </td> <td style="text-align: center;">3</td> <td style="text-align: center;">91</td> </tr> </table>	Літ.	Арк.	Акрушів		3	91
Літ.	Арк.	Акрушів								
	3	91								
				<i>Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» Кафедра фінансів, банківського бізнесу та оподаткування</i>						

ВСТУП

Актуальність наукового дослідження визначається необхідністю обґрунтування особливостей впливу тіньової економіки як полісистемного явища, притаманного будь-якій національній економічній системі, на фінансову безпеку держави. Глибока тінізація національної економіки відбивається на обсягах і структурі ВВП, гальмує економічні реформи й процеси державотворення в країні, спотворює показники економічного розвитку, зумовлює структурні деформації суспільно-економічного розвитку, слугує перешкодою та стримуючим фактором у наданні фінансової підтримки від міжнародних партнерів, у крайній необхідності в умовах воєнного стану.

Метою випускної роботи є обґрунтування теоретичних підходів і практичних рекомендацій щодо протидії тінізації економіки з урахуванням її впливу на фінансову безпеку України.

Для досягнення зазначеної мети у роботі поставлені наступні завдання:

- розкрити сутність, види та форми тіньової економіки;
- охарактеризувати тіньову економіку як чинника впливу на фінансову безпеку держави та її інституційні детермінанти;
- систематизувати методичні підходи до вимірювання рівня тіньової економіки та фінансової безпеки держави;
- здійснити оцінювання рівня тінізації економіки України;
- проаналізувати вплив тінізаційного чинника на фінансову безпеку держави;
- узагальнити зарубіжний досвід детінізації економіки;
- обґрунтувати напрями легалізації господарської діяльності для підвищення рівня фінансової безпеки України.

Об'єктом дослідження є процес оцінювання впливу тіньової економіки на фінансову безпеку України.

Предметом дослідження є теоретичні, методичні й практичні засади оцінювання рівня тіньової економіки та її впливу на фінансову безпеку України.

У процесі розв'язання поставлених завдань у роботі використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, а саме: наукової абстракції та узагальнення, порівняльного аналізу при вивченні теоретичних основ тінізації економіки як чинника впливу на фінансову безпеку держави; статистичний, графічний, трендового, кореляційно-регресійного аналізу для оцінювання сучасних тенденцій та впливу тіньової економіки та фінансової безпеки України; аналізу й синтезу при визначенні напрямів детінізації економіки в контексті забезпечення фінансової безпеки України.

Інформаційною базою наукового дослідження є аналітичні матеріали Міністерства економіки України, Міністерства фінансів України, Світового банку, Міжнародної Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), звітні дані Національного банку України, Державної служби статистики України, законодавчі й нормативно-правові акти, наукові публікації у періодичних виданнях, навчальні посібники, монографії.

Практичне значення одержаних результатів полягає у доведенні викладених висновків та пропозицій до рівня практичних рекомендацій щодо підвищення рівня фінансової безпеки України шляхом легалізації господарської діяльності.

Основні результати дослідження пройшли апробацію та отримали схвальну оцінку на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура дипломної роботи визначена метою та завданнями і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА ФІНАНСОВУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ

1.1. Сутність, види та форми тіньової економіки

Проблема функціонування тіньової економіки є надзвичайно складною, глобальною і притаманна абсолютній більшості країн світу, оскільки головним фактором їх виникнення є економічна природа людини. Сучасні дослідження феномену тіньової економіки в переважній своїй більшості трактують тіньову економіку як явище негативне та небезпечне, що завдає шкоди економічній та фінансовій системам держави, її інтересам та інтересам суспільства загалом.

Досвід наукового осмислення тіньової економіки як соціально-економічного явища вказує на різючі суперечності в підходах до її вивчення, формах трактування, методах оцінювання та прогнозуванні впливу на економічну безпеку держави.

Історія тіньової економіки розпочинається з виникненням держави, тоді ж з'являються окремі ознаки тіньової економіки. Загалом, усвідомлення того, що реальна економічна активність вище тієї, що реєструється офіційно, прийшло до вчених та політиків у розвинених країнах Заходу у другій половині 1970-х - початку 1980-х років. Це проявилось в бурхливому розвитку методів кількісної оцінки тіньової економіки. Одна з перших оцінок тіньової економіки зроблена американським соціологом Feige E. наприкінці 70-х. Саме він одним із перших надав її теоретичне визначення, трактуючи тіньову економіку як економічну діяльність, яка з будь-яких причин не враховується і не потрапляє до валового внутрішнього продукту. Надалі Feige E. фокусується на неформальному режимі тінізації з «економічної» точки зору й пропонує виділяти незадекларовану, незареєстровану й нелегальну економіку.

Важливим джерелом непорозумінь щодо визначення тіньової економіки є розбіжність дослідницьких цілей серед вчених. Так, економічне й статистичне розуміння тіньової економіки суттєво відрізняється. Неофіційна, прихована, підпільна економіка з економічної точки зору має інше значення від поняття неформальності, що використовується статистиками в національному обліку (зокрема Міжнародною організацією праці). Спроби узгодити ці підходи до визначення були зроблені деякими вченими, зокрема Dell'Anno R., проте комплексного підходу до її трактування ще не вироблено.

Незважаючи на значну кількість праць присвячених тіньовій економіці та активне опрацювання даної проблеми економістами загальноприйняте трактування тіньової економіки, яке б об'єктивно та всесторонньо висвітлювало сутність даного явища так і не визначено. Суперечки та дискусії виникали не лише з приводу трактування тіньової економіки, а й стосовно причин її виникнення та існування.

Як зазначає Williams C. тінізація економіки є реакцією на високі податки, корумповану державну систему та надмірне втручання у вільний ринок. Це призводить до того, що працівники приймають раціональне економічне рішення добровільно вийти з офіційної економіки, щоб уникнути витрат, часу та зусиль на офіційну реєстрацію.

У праці В. Предборського зазначається, що тіньова економіка стрімко зростає й обумовлюється кризовими явищами в економіці, коли чітко виражена дисфункція основних регулятивних управлінських процесів у системі, відбувається втрата здатності виконувати системні регулятивні функції.

Більшість науковців спільні в переконанні, що певний, економічно виправданий рівень тінізації, у період економічної нестабільності відіграє позитивну роль у підтримці економічної активності, проте надмірні масштаби тіньової економічної діяльності можуть становити реальну загрозу економічній безпеці держави.

О. Турчинов трактує тіньову економіку, як економічну діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а та-

кож діяльність спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства [15, с. 149]. Ф. Сміт визначає тіньову економіку як виробництво на ринку товарів і послуг, законне чи незаконне, яке не виявляється в офіційних оцінках валового внутрішнього продукту [16]. М. Миколаєва та А. Шевяков найбільш повним вважають визначення тіньової економіки, при якому в неї включена вся економічна діяльність, яка не враховується офіційною статистикою і не відбивається в ВВП. Н. Расков відносить до тіньової економіки не спостережну економічну діяльність, не враховану внаслідок недоліків при зборі статистичної інформації [15, с. 150].

Існує багато різних визначень поняття «тіньова економіка», але найбільш поширене використовується серед трактувань тіньової економіки як будь-якої економічної одиниці активності, всупереч державного обліку та насамперед без належного контролю. Тобто, можна визначити так: тіньова складова економіки – це система економічних відносин, функціонування якої здійснюється всупереч правовим нормам та формальним правилам господарського життя. Використовуючи все вище подане можна зробити висновок, що тіньова економіка – це певна сукупність взаємовідносин в системі організаційно-виробничого процесу та розподіл продукції, надання послуг, яке всупереч чинного законодавства порушує один або декілька етапів та якій притаманні детермінати економічної системи.

Тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, що поєднує неконтрольовані та нерегульовані протиправні дії, так і в законній формі, але в аморальному значенні, економічних взаємовідносин між суб'єктами економічної діяльності щодо вірогідності та можливості отримання надприбутку, але за рахунок приховування основної суми доходу і водночас умисним ухиленням від сплати податків та зборів в державну владу.

Розглядаючи поняття тіньової економіки та аморально економічні відносини у її системі потрібно та доцільно використати філософію господарства Ю. Осипова [2, с.656], який в свій час розглядав філософію господарства як об'ємне явище, ніж сама економіка, і запевняв, що водночас не можливо

вимірювати економіку лише ефективністю та користю поза мораллю, адже людина не може бути без моралі, у тому розумінні, як і в економіці. По його працях можна сказати, що економіка не може обійтися без моралі, без чітких поєднань етичних принципів, способів поведінки та інше. Але і інше можна сказати, що мораль в економіці – повинна поєднувати непоєднувальне. У таблиці 1.1 наведено основні визначення сутності тіньової економіки вітчизняних та зарубіжних вчених.

Таблиця 1.1

Визначення сутності тіньової економіки за різними авторськими підходами

Автор	Визначення
Ф. Сміт	Тіньова економіка – виробництво на ринку товарів і послуг, законне чи незаконне, яке не виявляється в офіційних оцінках валового внутрішнього продукту [9].
А.Базиліук	Тіньова економіка – це лінії владних та регулюючих структур держави, окремих людей або їх груп вступають у суперечності з об'єктивними економічними законами [4].
З. С. Варналій	Тіньова економіка – об'єктивно обумовлений соціально-економічний механізм, який компенсує упущення та недосконалість легальних соціально-економічних відносин [10].
Е. Фейг	Тіньова економіка – це вся економічна діяльність, яка з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до валового національного продукту [8].
А. Копистира	Тіньова економіка – це економічна діяльність, яка не враховується офіційною статистикою, звітністю і не оподатковується, шкодить довгостроковим макроекономічним параметрам розвитку суспільства заради задоволення короткострокових потреб тих, хто її здійснює [7, с 25].
Т.Ламанова	Тіньова економіка – це сукупність відносин між окремими індивідами, групами індивідів, індивідами та інституційними одиницями, щодо виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг, результати яких з тих чи інших причин не враховує офіційна статистика [5, с. 22-26].
Н. Лойзе	Тіньова економіка – нерегульована установа суспільства, в законному та соціальному навколишньому середовищі, в якій подібні дії регулюються.
В. Засанський	Тіньова економіка – це сфера діяльності, що пов'язана з відносинами між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання на основі соціального протистояння головних макро-управлінських механізмів і їх функціонуванням поза управлінським контролем та обліком, з ухиленням від оподаткування доходів [6, с. 35].

Фундаментальні дослідження тіньового сектору економіки здійснені зокрема відомим вченим З. Варналієм. На його думку, тіньова економіка яв-

ляє собою складне соціально-економічне явище, що представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків. Окремі питання викликає можливість адекватної оцінки моральної складової дій суб'єкта тіньових відносин. Поділяється тіньова економіка відповідно на:

- 1) неформальну економічну діяльність – легальне (нерегламентоване державою) виробництво товарів і надання послуг;
- 2) підпільна – порушення в межах дозволеної економічної діяльності;
- 3) незаконна – здійснення заборонених видів діяльності [17, с. 430].

Серед сучасних зарубіжних дослідників варто відмітити Ф. Шнайдера, який вважає, що до тіньового сектора економіки доцільно віднести частку валового національного продукту, що не відображена в офіційній звітності [18, 19]. Досвід зарубіжних країн підтверджує, що тіньова економіка підпорядкована та обслуговує економічні та політичні інтереси певних політичних сил і ділових кіл [21].

Згідно з версією системи національних рахунків, рекомендованих ООН і Євростатом [5], до тіньової економіки відноситься економіка:

- «прихована» – дозволена законом, але не показується;
- «неформальна» – діяльність підприємств, що функціонують на законних підставах, що належать домогосподарствам і забезпечують діяльність цих господарств;
- «нелегальна» – незаконне виробництво і збут послуг.

Структура тіньової економічної діяльності має різноманітну природу. Це пояснюється безліччю трактувань різними вченими самого поняття «тіньова економіка», а також відсутністю чітких критерії типологізації. Так, проведений аналіз науково-практичних джерел дозволив з'ясувати, що науковці найчастіше виокремлюють два або три компоненти у структурі тіньової економічної діяльності (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Підходи до визначення структурних компонентів тіньової економіки

Автор	Види тіньової економіки
А. Френз	– прихована діяльність само зайнятих; – прихована діяльність зайнятих, що працюють додатково.
З. Варналій	– неформальна економічна; – підпільна економіка; – незаконна економіка.
Б. Контіні	– незаконну діяльність; – тіньову (приховану) економіку і незаконну діяльність.
Ю. Латов	– «друга» («біла», «білокомірцева»); – «сіра» («неформальна»); – «чорна» («підпільна»).
П. Гутманн, Е. Фейг	– нелегальна; – прихована; – неформальна.

Узагальнено структура тіньової економіки наведена в рисунку 1.1.

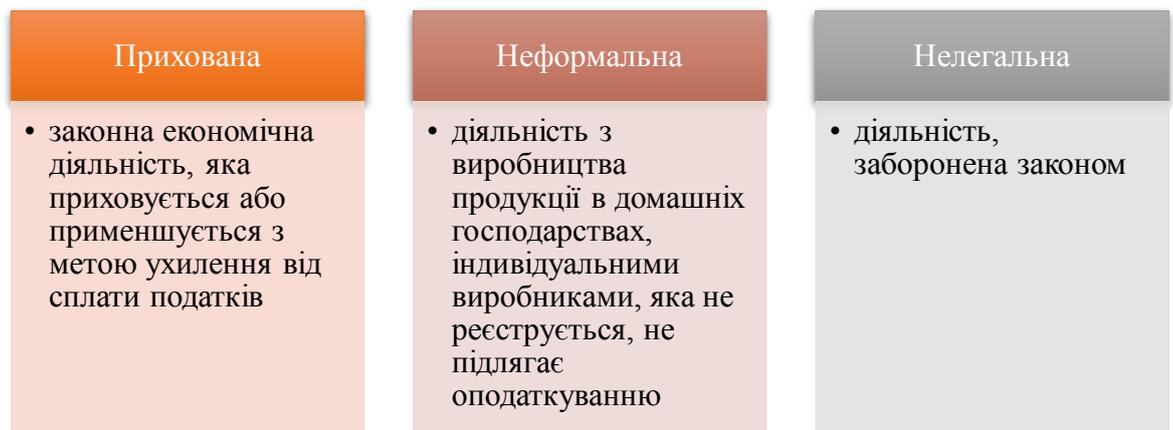

Рис. 1.1. Види тіньової економіки

Розглянемо найбільш поширені форми прояву в розрізі структурних компонентів тіньової економіки.

«Біла» тіньова економіка – це заборонена законом економічна діяльність працівників «білої» (офіційної) економіки, яка приводить до прихованого перерозподілу раніше створеного національного доходу [6, с. 15]. Основним проявом є корупція як форма використання особою, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей, з метою одер-

жання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [8].

Всесторонньо явище корупції охарактеризовано у документах ООН і Ради Європи. Відповідно до цих документів, корупція – це зловживання державною владою для отримання вигоди в особистих цілях, в цілях третіх осіб чи груп [9]. Європейський підхід ґрунтується на таких сутнісних характеристиках:

1. Корупція виходить за межі хабарництва. Вона завжди пов'язана із державною службою і державною владою, тому і здійснює вплив на характер та зміст влади, її репутацію у суспільстві.

2. Корупція як зловживання владою здійснюється для отримання вигоди не лише з метою особистого, але і корпоративного та кланового інтересу. Це не завжди пов'язано із присвоєнням матеріальних цінностей, так як корпоративний інтерес часто переслідує корпоративні цілі: створення політичних умов, що забезпечать можливість «легального», «законного» захвату, захоплення у майбутньому матеріальних і фінансових ресурсів.

3. У більшості випадків корупція завдає прямого економічного збитку державі, суспільству, особистості.

«Сіра» тіньова економіка – дозволена законом, але не зареєстрована економічна діяльність щодо виготовленню та реалізації звичайних товарів та послуг [6, с. 16]. У даному секторі здійснюються: тіньові операції з товарами та послугами, тіньові операції розподілу та тіньові фінансові операції. Серед проявів «сірої» тіньової економіки найбільш поширеним є ухилення від сплати податків. Так, у світовій економічній практиці відомо сотні прийомів ухилення від оподаткування, при чому з розвитком податкової злочинності вони стають більш складними для розкриття.

Ухилення від сплати податків – це форма зменшення податкових зобов'язань, при якій платник податків умисно або необережно уникає сплати податків або зменшує розмір своїх податкових зобов'язань з порушенням чинного законодавства [13, ст. 212]. Це є одним із найдієвіших способів тінізації економічної діяльності, що супроводжується порушенням податкового законодавства.

Практика свідчить, що суб'єктами підприємництва одночасно використовуються декілька способів ухилення від сплати податків. Це пов'язано, певним чином, із змістом виконуваних фінансово-господарських операцій, а також в, окремих випадках, з предметом взаємовідносин між окремими господарюючими суб'єктами. Пропонуємо розглянути найбільш поширені на сучасному етапі способи злочинної діяльності у сфері оподаткування з урахуванням видів податків, особливостей фінансово-господарської діяльності. Російський вчений Д. Макаров [14, с. 41-44] виділяє вісім основних способів ухилення від сплати податків, які умовно можна розбити на три великі групи: операції, які повністю не відображаються в бухгалтерських документах; операції, які відображаються в бухгалтерії лише частково, завдяки чому створюється не облікована продукція; псевдооперації, щодо яких укладаються фіктивні контракти.

«Чорна» – заборонена законом економічна діяльність, яка пов'язана з виробництвом та реалізацією заборонених та дефіцитних товарів та послуг [6, с. 16]. До «чорної» тіньової економіки відносять: організовану економічну злочинність, контрабанду, нелегальний експорт капіталів, кримінальний помисел, торгівлю людьми, відмивання «брудних» грошей (капіталу).

Як основні форми прояву «чорної» тіньової економіки слід виділити організовану економічну злочинність та відмивання «брудних» грошей. В той час як в усьому світі відмивання грошей пов'язують передусім з організованою злочинністю: наркокартелями, работорговцями, терористами, в Україні легалізацією незаконно отриманих грошей займаються політики, чиновники і навіть правоохоронці.

Визначено певний критерій та підходи до визначення тіньової політики. А саме правовий до якого відносять такі критерії визначення:

- 1) ухилення від офіційної реєстрації, а отже, водночас від державного контролю економічної діяльності;
- 2) протиправний характер дій в сфері економічної діяльності.

Тобто, правовий підхід є другорядним у визначенні тіньової економіки, адже не правове поле визначає суспільне життя, а навпаки, – при розвитку суспільства створюються певні норми та правила. За допомогою яких приймаються вся законодавча база, що забезпечує акумуляцію та нормальне життя суспільства. Так за цим підходом можна зробити висновок, що тіньова економіка – це протиправна економічна діяльність, що суперечить чинному законодавству, тобто поєднання нелегальних господарських дій чи економічної діяльності, яка в свою чергу здійснюється на протигагу чинному законодавству.

Згідно із економічним підходом, тіньова економіка визначається як виробництво приховане від податків. Недоліком є те, що цей підхід не враховує діяльність підприємств, які не сплатили, тобто ухиляння від податків, але зробили це в рамках закону (мінімізація податків), підприємств, які сплатили податки, але не сформували і не подали звіт в органи статистики, а також діяльність домогосподарств.

Розглядаючи статистичний підхід в ньому основним критерієм віднесення до тіньової економіки є неврахування господарської діяльності органами статистики. Американський дослідник Е. Фейг під тіньовою економікою розумів всю економічну діяльність, що через різні причини не враховується офіційною статистикою, і, відповідно, не включається до складу ВВП [11, с. 419]. Е. Фейг виділяв дві основні складові тіньової економіки:

1. Легальна економічна діяльність, що неприхована, але й не оподаткована і не врахована офіційною статистикою. Це виробнича діяльність у домашніх господарствах, надання послуг на епізодичній основі (ремонт будівель власними силами, догляд за дітьми, і т.д.). Цей сектор тіньової економіки в ба-

гатьох наукових роботах отримав назву «неформальна економіка».

2. Підпільна, свідомо протизаконна економічна діяльність.

Викладене дозволяє зробити узагальнюючий висновок, що тіньова економіка існує у всіх країнах світу, оскільки головним фактором їх виникнення є економічна природа людини.

Розглядаючи загальні причини виникнення тіньової економіки, які пов'язані з сутністю ринкової та командно-адміністративної механізмів та механізмів конкуренції, існують певні основні фактори, що впливають на виникнення та зростання рівня тіньової економіки. Ці причини часто між собою пов'язані та взаємообумовлені, що ускладнює процес побудови логічної і структурованої класифікації. Отже, основними передумовами високого рівня тонізації залишається неефективний інституціональний базис регулювання підприємництва та незадовільні умови здійснення такої діяльності. Всі фактори виникнення і функціонування тіньової економіки можна навести в табличному вигляді таблиця 1.3.

Таблиця 1.3

Основні причини виникнення «тіньової економіки»

Причини	Трактування
1	2
Соціально-економічні причини виникнення тіньової економіки:	
Правові	– недосконале та нестабільне податкове законодавство; – значне податкове навантаження ; – не взаємопов'язаність податкових законів та актів тощо.
Політичні	регуляторний характер податків держави спричиняє вигідний вплив на соціальну та економічну політику
Організаційні	– недоліки у органах податкової поліції; – податковий контроль ; – інші органи контролюючі та правоохоронні
Економічні	платник податку виважуючи економічні наслідки для своєї діяльності ухилення від сплати податків та санкцій, які призначаються в таких випадках. Тобто, чим вища ставка й нижчий розмір санкцій, тим більшою стає мотивація для такого платника ухилення від сплати податків.
Технічні	– існування багатьох самостійних інститутів; – існування багатьох актів місцевого та регіонального законодавства; – складність в техніко-юридичних конструкцій нормативно-правових актів тощо.

Продовження табл.1.3

1	2
Моральні	<ul style="list-style-type: none"> – несприйняття та недовіра до чинної податкової системи та негативне ставлення до неї; – низький рівень правосвідомості та правової культури громадян; – корислива мотивація
Погляди у підходах авторів А.В.Ткаченко [17] та Т.А. Тищук, Ю.М. Харазішвілі [18]	
Відсутність повноцінного ринкового середовища	<ul style="list-style-type: none"> – повільне здійснення економічних перетворень; – неузгодженість державної економічної політики з інтересами великої кількості господарюючих суб'єктів
Недостатність організаційно-інституційного забезпечення економічної політики та механізмів антикорупційного законодавства	<ul style="list-style-type: none"> – силові й адміністративні заходи, реалізовані державою для протидії тінізації економіки;
Неефективність управління державною власністю і захисту прав власників	тіньовий сектор найчастіше експлуатує промислові потужності державних підприємств, зумовлюючи їхнє некомплексоване прискорене зношування й позбавляючи державу належних доходів. Недостатньо захищені права власників та інвесторів таких підприємств, приводять до того держава і приватні власники не отримують належних доходів від інвестованого капіталу
Системні вади податкової системи	чинну податкову систему зосереджено фактично на максимальному залученні надходжень до бюджету, без урахування можливих негативних наслідків такого тиску на суб'єкти господарювання та громадян.
Незбалансованість державної регуляторної політики	суперечність між законодавчою та нормативно-розпорядчою базою в окремих секторах, дублювання їх.
Недосконалість бюджетної політики	формування бюджетних показників на основі застарілої податкової бази призводить до суттєвих розбіжностей між прогнозованими і фактично досягнутими макроекономічними показниками
Деформація структури зайнятості	у тіньовому секторі відсутні гарантії працевлаштування, оплати праці й соціального страхування, безпеки праці, створюються додаткові умови для втягування значної частини населення в кримінальні відносини
Недоліки в діяльності судової влади	Неефективний механізм виконання судових рішень; посилення тенденції щодо протизаконного використання механізмів судових рішень для перерозподілу ресурсів
Корупція та високий рівень злочинності	Непрозорість системи відносин між суспільством та державою формуються та ефективно діють корупційні ринки державних послуг та суспільних благ.

Ймовірні причини, які призвели до значного поширення тіньових відносин в економіці України, представлено на рис. 1.2.

Рис. 1.2. Основні причини поширення тінізації економіки України

Тіньова економіка в даний час все більше і більше привертає увагу вітчизняних дослідників, як в теоретичному аспекті так і в практичних дослідженнях. Не сприйняття такого явища в наш час може призвести до втрати первинного контролю державної влади як над економікою так і в цілому над всіма її процесами.

Важливим за таких умов є усвідомлення того, що тінізація фінансових потоків загострює проблеми фінансової безпеки держави, може зруйнувати як державний так і приватний сектор економіки, має негативний вплив на інвестиційний клімат в країні, але є також перешкодою на шляху євроінтеграційних процесів, оскільки майже всі з умов Маастрихтських критеріїв так чи інакше стосуються тінізації.

1.2. Тіньова економіка як чинник впливу на фінансову безпеку держави

В сучасних реаліях тіньова економіка набуває особливого впливу на фінансову безпеку держави. Зокрема, для нашої країни залишаються гострими проблеми: корумпованості владних структур, несплати податків, штучного банкрутства, приховування реального фонду оплати, зростання кількості фіктивних фінансових операцій, відтік капіталу за кордон. Тіньова економіка

включає в себе як кримінальні, так і некримінальні дії, які обумовлюють недонадходження податків та зборів до бюджетів всіх рівнів [14].

Все вище перелічене призводить до зменшення доходів держави та загрожує повноцінному досягненню цілей стабілізації бюджету, що знижує потенціал реформування фінансової системи.

Сучасні економічні реалії переконливо свідчать, що перспективи, темпи та загальний вектор напрямку соціально-економічного прогресу національних господарств значною мірою залежить від стану сформованості економічної безпеки держави, в системі якої важливу роль відіграє фінансова складова [24, с. 9].

Остання являє собою ступінь захищеності фінансових інтересів держави, стан банківської, небанківського фінансового ринку, грошово-кредитної, бюджетної, валютної, податкової та боргової систем, що характеризується збалансованістю й стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз, спроможністю держави ефективно формувати та використовувати фінансові ресурси, достатні для задоволення її потреб, шляхом виконання зобов'язань і забезпечення соціально-економічного розвитку [17].

Детальний аналіз наукових публікацій показав, що поняття «фінансова безпека» трактується по-різному багатьма вченими. Зокрема, на думку М.М. Єрмошенка, фінансова безпека – це такий стан фінансово-кредитної сфери, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх та зовнішніх негативних впливів, здатністю цієї сфери забезпечувати ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання [3, с. 59].

В основі визначення А. І. Сухорукова покладено взаємозв'язок фінансової безпеки та економічного розвитку, згідно з яким фінансова безпека – це захищеність держави у фінансовій сфері або такий стан бюджетної, податкової та грошово-кредитної систем, який гарантує спроможність держави ефективно формувати, зберігати від надмірного знецінення та раціонально використовувати фінансові ресурси країни для забезпечення її соціально-економічного розвитку та обслуговування фінансових зобов'язань [27, с. 12].

О. І. Барановський дав визначення категорії фінансової безпеки як «ступеня захищеності фінансових інтересів; рівня забезпеченості суб'єктів усіх рівнів управління фінансовими ресурсами; стану складових фінансового ринку; якості фінансових інструментів і послуг; стану фінансових потоків в економіці, що дозволяє вважати її одним з найважливіших системоутворюючих елементів економічної безпеки держави» [19].

Не можна не погодитись із З. Варналієм, який стверджує, що фінансова безпека – це захищеність держави у фінансовій сфері; такий стан бюджетної, податкової, банківської та грошово-кредитної систем, що гарантує спроможність держави ефективно формувати, зберігати від надмірного знецінення та раціонального використовувати фінансові ресурси країни для забезпечення її соціально-економічного розвитку й обслуговування фінансових зобов'язань [14].

Мартинюк В. П. зазначає, що фінансова безпека – це важлива складова економічної безпеки, яка має прояв на усіх рівнях фінансових відносин (мікро- мезо-, макро-, мегаекономічний рівні), й спрямована на захист життєво важливих фінансово-економічних інтересів особистості, домогосподарства, підприємства, організації, установи, галузі господарського комплексу, підсистем національної економіки, регіону, держави, економічної системи на рівні світового господарства через дослідження джерел зародження можливих небезпек і потенційних загроз, та вжиття необхідних цільових заходів щодо нейтралізації дестабілізуючих чинників й мінімізації / елімінації ендогенних й екзогенних загроз з метою досягнення фінансової незалежності, стабільності, забезпечення збалансованого розвитку фіскальної сфери, банківського та небанківського фінансового секторів, реалізації обґрунтованих грошово-кредитної, антиінфляційної та валютної політики, здійснення виваженої боргової політики, зміцнення фінансового потенціалу реального сектору економіки, суб'єктів господарювання, домашніх господарств [31].

Також, доцільно виділити трактування фінансової безпеки держави та її складників, зазначене в Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України від 29.10.2013 № 1277 (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Сутність фінансової безпеки та її складових на законодавчому рівні

Різновид безпеки	Тлумачення
Фінансова	стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни
Банківська	рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників незалежно від умов її функціонування
Небанківського фінансового ринку	рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах та послугах
Боргова	відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі
Бюджетна	стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, що надає можливість органам державної влади максимально ефективно виконувати покладені на них функції
Валютна	стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках
Грошово-кредитна	стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах та на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання національної економіки

Фінансову безпеку можна розглядати на мікро- та макрорівнях. На мікрорівні вище згаданий вид безпеки включає фінансову безпеку домогосподарств та фінансову безпеку підприємств. На макрорівні, відповідно, розглядається фінансова безпека держави, яка включає в себе, вже згадані структурні складові: бюджетну, боргову, грошово-кредитну, валютну, банківську та небанківського фінансового ринку (рис. 1.3).

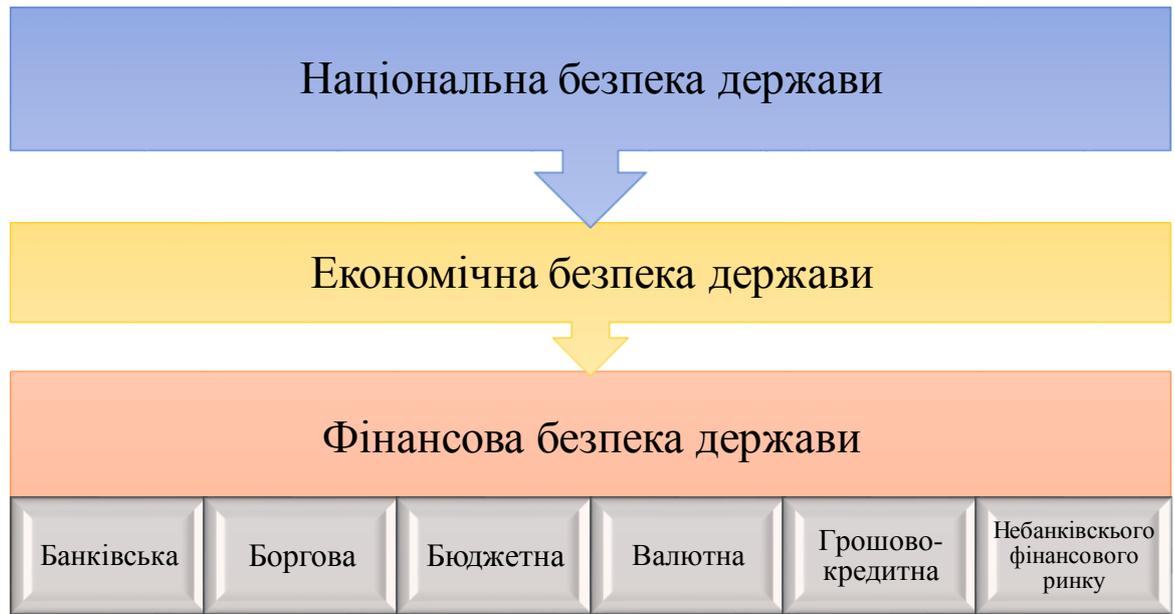

Рис. 1.3. Місце фінансової безпеки в системі національної безпеки держави: авторська розробка

Не дивлячись на те, що фінансова безпека держава має багато компонентів, це, в свою чергу, свідчить про широкий спектр використання фінансових ресурсів та чітке розмежування завдань між відповідними органами по забезпеченню відповідної безпеки. Однак, навіть з таким системним розширенням фінансова складова економічної безпеки України має багато загроз. Відобразимо потенційні та реальні проблеми в кожному елементі фінансової безпеки України в таблиці 1.5.

Як бачимо, кожна складова фінансової безпеки має власні реальні та потенційно можливі загрози, які негативно впливають на загальний рівень останньої. Разом з цим, є і спільні проблеми, які присутні в цих сегментах фінансового ринку. Так, податкова політика в нашій країні є неефективною, що призводить до виникнення значних розмірів «невидимого» капіталу, який є ознакою тіньової економіки. Як наслідок, спостерігається масове ухилення від сплати податків населенням, що також тягне за собою недостатність надходжень коштів до бюджетів та, відповідно, бюджетний дефіцит коштів.

Таблиця 1.5

Наявні та потенційно можливі проблеми і загрози фінансовій безпеці України
за її складовими

Складова фінансової безпеки держави	Наявні та потенційно можливі проблеми та загрози	
	Відмінне	Спільне
Банківська безпека	Відсутність довіри населення та юридичних осіб до комерційних банків Недостатній рівень капіталізації банків Висока ризиковість кредитних послуг	Значний рівень тінізації економіки Високий рівень корупції Недостатня податкова політика Політична нестабільність в країні Наявність воєнного конфлікту Світова фінансова криза Пандемія вірусу COVID-19
Безпека небанківського фінансового ринку	Вузькість асортименту страхових послуг Помірний розвиток деривативів Недостатнє нормативно-правове забезпечення щодо власності цінних паперів	
Боргова безпека	Відсутність проведення ефективного оцінювання залучення та використання кредитних ресурсів Відсутність конкретної стратегії щодо управління державним боргом Недостатність нормативно-правової бази формування, використання, обслуговування та погашення державного боргу	
Бюджетна безпека	Відсутність прозорості видатків державного та місцевих бюджетів Неефективний контроль за надходженням та витратами бюджетних коштів Проблемність у міжбюджетних відносинах та фінансовому вирівнюванню	
Валютна безпека	Висока частка руху доларових потоків всередині держави Відсутність чіткого нормативно-правового регулювання валютної політики Значний рівень доларизації національної економіки	
Грошово-кредитна безпека	«Офшоризація капіталу» Відсутність стабільності цінової політики Підвищення кількості неплатежів	

Політична ситуація в країні теж значним чином впливає на рівень фінансової безпеки, оскільки постійні зміни в законодавстві та вищих державних органах призводять до різних конфліктів та протиріч. Військові дії значною мірою впливають на фінансову складову економічної безпеки України, оскільки потребує значних розмірів фінансових ресурсів на постійну обороноздатність держави, що провокує ймовірність подальшого дефіциту коштів. Вплив світової фінансової кризи можна спостерігати через різкі коливання валюти та нестабільний ріст цін на імпортовані товари з-за кордону. Разом з цим, неочікуване виникнення пандемії COVID-19 спричинило

дуже серйозні коливання на ринку та призвело до кардинальних змін, які продовжуються і зараз.

Загрози фінансовій безпеці держави виникають саме внаслідок інституційних деформацій, таких як: тінізація економіки, зростання корупції та організованої злочинності, зокрема їх проникнення в основні економічні галузі України через ослаблення системи державного контролю.

Протиріччя чинного законодавства та юридична невирішеність широкого кола питань економічного розвитку, зокрема ринкової трансформації, невіддільність власності та влади, не є повним переліком основних загроз в інституційній сфері. Все це створює комфортні умови для розповсюдження корупції, порушує регуляторну політику держави та формує зневажливе ставлення населення до влади в цілому. Відсутність в Україні стратегії та концепції забезпечення економічної безпеки держави, як наслідок і фінансової, викликає певна випадковість дій та значні прогалини в цій галузі.

1.3. Інституційні детермінанти тіньової економіки в системі фінансової безпеки держави

В умовах прискорення трансформаційних процесів у розвитку національних економічних систем створюються нові за змістом і формою прояву організаційних умов їх функціонування. Це насамперед, нові інвестиційні та структурні детермінанти тіньової економіки, що набувають системного характеру у сфері реалізації прав власності, розвитку ринку нелегальних капіталів. Певною мірою, цьому сприяє й певна неврегульованість національного законодавства як5 відносно до виникнення нових внутрішніх інституцій, так і тих, що є результатом впливу міжнародних інтеграційних процесів, зокрема й у сфері тіньової економіки.

Розроблено наукові підходи до структурування та систематизації детермінант тіньової економіки (економічних, соціальних, політичних). Здійснення аналізу форм прояву детермінант тінізації господарської діяльності дає

змогу визначити та чітко ідентифікувати ризики й загрози для подальшого розвитку економіки країни, встановити можливі джерела формування споживчого попиту, конкуренції; сформулювати проблеми доступу суб'єктів господарської діяльності до економічних ресурсів і способів їх залучення в економічний обіг.

Тому, вивчення сутності, змісту, форм прояву інституційних та структурних детермінант і є основою науково обґрунтованого розроблення напрямів удосконалення організаційно-економічного механізму забезпечення процесів детінізації господарської діяльності, відповідних методів та механізмів виведення суб'єктів підприємницької діяльності з тіньового сектора економіки, що, на відміну від існуючих підходів, дає змогу оцінити ефективність діючого економічного інструментарію щодо попередження тінізації економіки. Переваги такого підходу є те, що він забезпечує системність державної економічної політики та є основою подальшої деталізації інструментів і методів організаційно-економічного механізму протидії проявам тіньової економіки.

Основною виступає в цьому контексті проблема саме виникнення організованих форм тіньової економіки, що є надзвичайно актуальним для успішної боротьби та ліквідації цього соціального зла і збереження потенціалу економічної безпеки. Проте результати цієї боротьби не можуть поки задовольнити ані держави, ані широку громад кість. Ефективність боротьби з організованою економічною злочинністю багато в чому залежить від рівня вивчення різноманітних сторін прояву цього феномена.

Основою формування інституційних детермінант тіньової економіки є певні намагання сформованих у тіньовому секторі соціальних груп здійснити інституціональне оформлення їх становища, можливо, навіть регламентувати таким чином свою діяльність у тіньовій сфері.

Отже, інституційна структуризація тіньового сектору економіки може розглядатися як :

- результат неефективного управління економічними, соціально-політичними, ідеологічними процесами в країні;

– намагання реалізувати сформовану сукупність соціальних зв'язків індивідів і груп індивідів.

Ситуаційним результатом є реалізація системи соціальних статусів та ролей, ідентифікацій, соціальних норм і цінностей, які надають взаємодії індивідів та груп цілеспрямованого, регулярного і стійкого характеру злочинної діяльності, спрямованої на досягнення економічних, політичних, соціальних або ідеологічних цілей незаконними засобами, зокрема за допомогою корупції та насилля.

Функціонування суб'єктів господарювання у тіньовому секторі економіки безумовно супроводжується виникненням організованої злочинності, яка може розглядатися як певна підсистема суспільства, що намагається використати його інститути у своїх цілях, сформувати вигідну їй економічну і соціальну політику, громадську думку про респектабельність тих чи інших агентів тіньового бізнесу; маргіналізувати, декларувати населення, знецінити вартість робочої сили; використати міжнаціональні конфлікти та загострення тощо.

Отже, поряд з економічним впливом на розвиток суспільства організована злочинність набуває ознак снувального інституту, що характеризується такими ознаками ініціювання процесів економічного розвитку держави, а саме рисунок 1.4.

За висновками експертів, передумовами, що сприяють формуванню інституціоналізації тіньового сектору економіки та виникненню організованої злочинності й інших структур та водночас вступають чинниками дестабілізації суспільних, економічних та політичних інститутів, інтенсифікації діяльності таких організованих угруповань, є:

- 1) транс націоналізація, створення іноземних філій;
- 2) укладання стратегічних альянсів із метою оптимізації бізнесу, опанування нових ринків, усунення конкурентів тощо;
- 3) політизація, корумпованість іноземних лідерів;
- 4) інвестиції у законний бізнес.

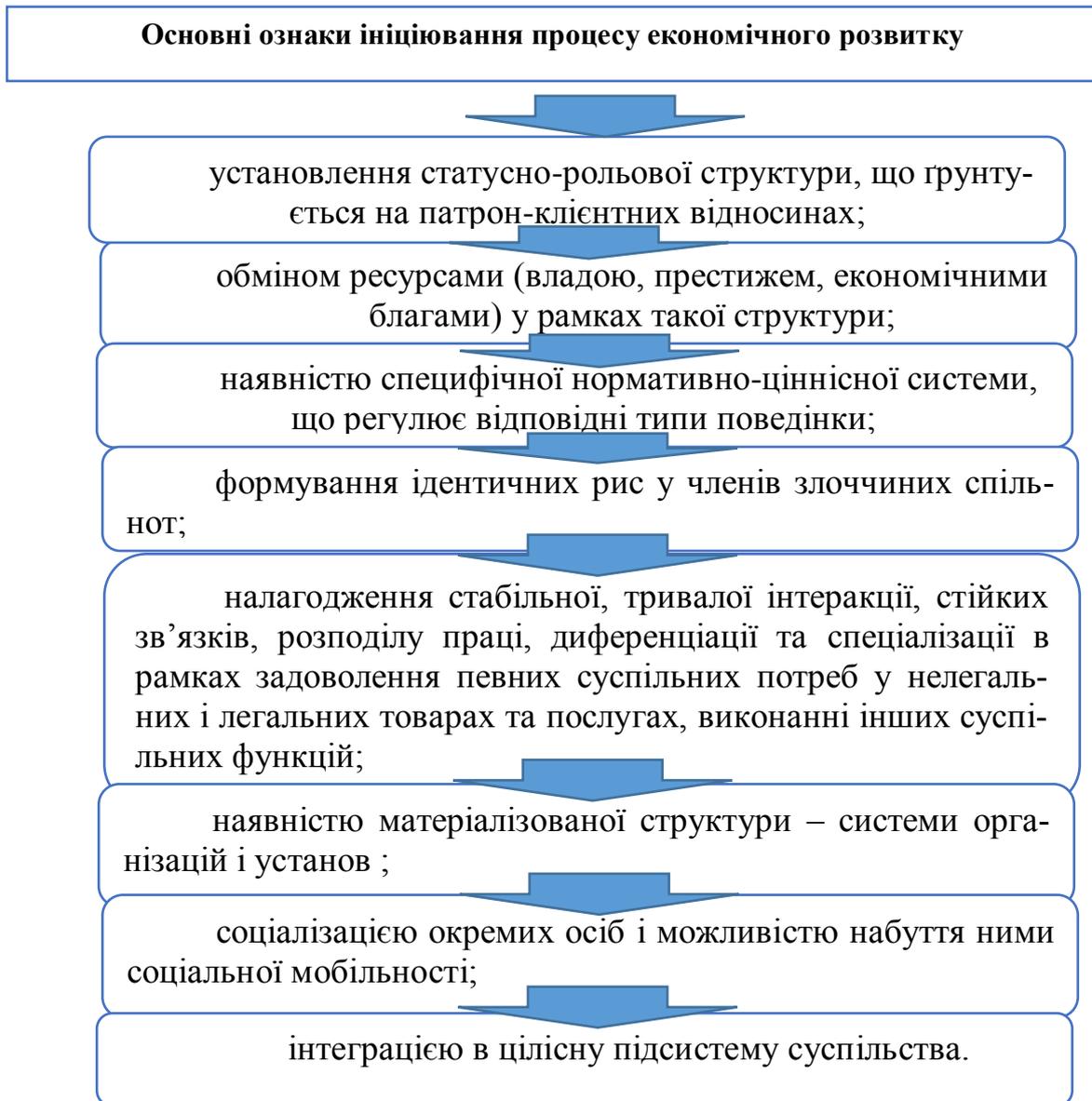

Рис. 1.4. Основні ознаки ініціювання процесу економічного розвитку

У структурі детермінації злочинів прийнято виокремлювати дві групи обставин: обставини формування особистості (антисуспільну установку) та обставини зовнішнього матеріального світу (конкретна життєва ситуація), що впливають на особу в процесі вибору нею злочинної поведінки. Такі обставини безпосередньо не спричиняють вчинення злочину, їх слід розглядати лише як умови (детермінанти) вчинення конкретних злочинів організованою групою.

У детермінантах злочинності необхідно розрізняти соціальні явища, що її породжують і здійснюють несприятливі зміни стану і динаміки. Останні впливають: а) на інтенсивність дії явищ першої групи (наприклад, ослаблення боротьби зі злочинністю в певному регіоні); б) на масштаб дії явищ першої групи (поява нових районів певного регіону); в) на формування нових «ланцюгів спричинення» (наприклад, обстановка надзвичайного стану) . Отже, причини – ті соціальні явища, які в бінарному зв'язку породжують і відтворюють злочинність, і злочини як закономірний наслідок.

Умови – такі явища, які самі не породжують злочинність і злочини, а сприяють, полегшують, інтенсифікують. Найперше це різноманітні явища, процеси, обставини, які сприяють або створюють можливість виникнення та вияву причини, яка породжує наслідок.

Дослідження особливостей інституціоналізації тіньової економіки дає змогу визначити основні тенденції (табл. 1.1).

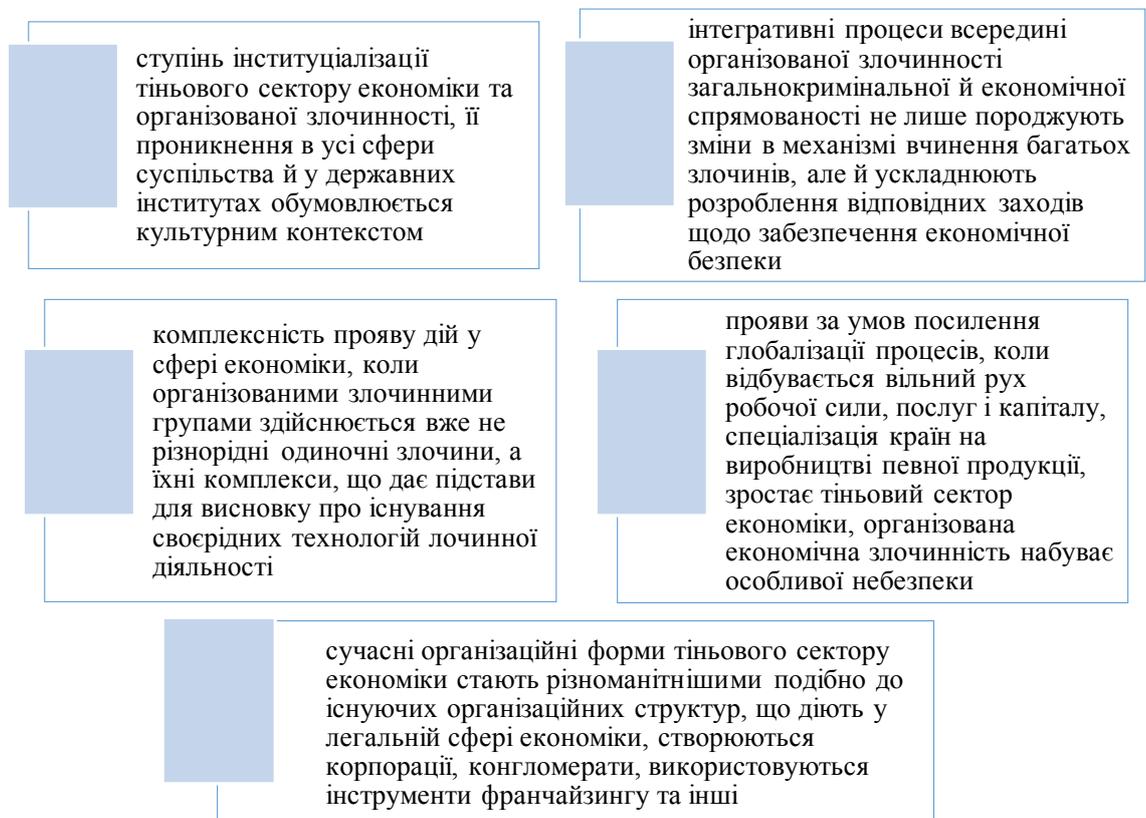

Рис. 1.5. Особливості інституціоналізації тіньової економіки

Із вище згаданих особливостей, актуальним напрямом дослідження процесів інституціоналізації тіньвої економіки є вивчення закономірних зв'язків між різними видами злочинів, учинених членами організованих злочинних груп. Найбільш поширеною формою цих явищ виступає сукупність правил поведінки кримінального світу з нормами цивільного кримінального бізнесу і тіньгової економіки, де реально існують певні загальні правила поведінки тих чи інших учасників організованої злочинності, які утворюють три різновиди груп незалежно від походження й локалізації правил .

Найтипівішими напрямками кримінальної діяльності злочинних організацій є:

- кримінально-комерційна діяльність (фінансово-банківські шахрайства, комерційновиробнича діяльність, кримінальна приватизація, порушення податкового законодавства тощо);
- рекет, що має більш приховані, замасковані форми, ніж було в злочинних угрупованнях, здійснюють самостійно злочинну діяльність;
- торгівля зброєю, наркотиками, організація проституції;
- викрадення людей (кіднепінг) із подальшим отриманням великого викупу;
- окремі випадки розбійних, бандитських нападів, вбивства на замовлення;
- організація та здійснення заходів для безпеки членів злочинних організацій шляхом протидії правоохоронним органам і навіть кримінальним конкурентам різними засобами і методами – від корумпованих зв'язків до кримінального екстремізму;
- міжнародна злочинна діяльність, основною частиною якої є контрабанда, фінансові шахрайства;
- виробництво фальшивих грошей; – інші напрями злочинної діяльності [58].

На основі вищеописаного в даній площині нами пропонується виокремити такі сфери незаконної діяльності злочинних угруповань:

– у сфері економіки – легалізація незаконних капіталів, яка спричинила активізацію злочинної діяльності в кредитно-фінансовій системі, нецільове використання кредитів і бюджетних засобів, зростання кількості злочинів, пов'язаних із контрабандою матеріальних цінностей, продаж зброї, наркотиків, дорогоцінних металів;

– у сфері політики – політизація злочинних співтовариств (просування «своїх» депутатів у владні структури, формування груп тиску і лобювання інтересів);

– у сфері міжнародних відносин – інтеграція пострадянських злочинних співтовариств у світову злочинність.

У сучасних трансформаційних процесах ознаками організованих злочинних груп є: організація груп для заняття злочинами як професією протягом більш-менш тривалого часу; централізація влади в руках одного чи декількох членів групи; створення грошових фондів для потреб організації; корумпування, яке виявляється у створенні системи зв'язків із суддями, поліцією, політичними діячами, а також адміністрацією; тверда дисципліна; ретельне планування з мінімальними ризиком проведення і наслідками злочинних операцій. Організовані злочинні групи здебільшого займаються злочинним бізнесом у формі рекету, проституції, контрабанди наркотиків, азартних ігор. Вони проникають у сферу державної служби, економіки й набувають міжнародного характеру. Злочинні групи мають матеріальну базу, колегіальний орган керівництва, статут у вигляді переліку неформальних норм, традицій і законів, а також санкцій, інформаційну базу – систему зв'язку, розвідки і контррозвідки. Існує ще один аспект проблеми, пов'язаний із розкриттям масової злочинної поведінки, – це масові безладдя, непокора і т. ін.

З вище сказаного, можна констатувати, що не менш важливим завданням є структурування тіньового сектору економіки в регіональному і міжрегіональному масштабах. Така структура спільнот буває за будовою різна. Можна розглянути внутрішню будову таких структур, яка формується за різними принципами, а саме:

- квазіродина;
- корпорація, коли відбувається формування колегіального достатньо структурованого органу управління, з включенням спеціалістів у галузі економіки та юриспруденції;
- мережева структура [60].

Перелічені ознаки складають загальну характеристику організованих кримінальних утворень у сфері тіньової економіки.

Обґрунтування системи боротьби з проявами тіньової економіки у сфері господарської діяльності з метою забезпечення економічної безпеки вимагає врахування досвіду вивчення цих процесів з боку криміналістики. З цього випливає, що проблеми криміналістичної класифікації організованих злочинних утворень у сфері економіки, у тому числі кредитно-фінансової діяльності. Основними критеріями цієї класифікації доцільно вважати рівень організованості злочинного утворення в тіньовому секторі економіки. Можна виділити чотири рівні :

- 1) організовані групи тіньового сектору економік, котрі не мають корумпованих зв'язків із посадовими особами у владно-управлінських органах;
- 2) організовані групи тіньового сектору економіки, котрі мають такі зв'язки;
- 3) злочинна організація тіньового сектору економіки, основними ознаками якої є: стійкий характер об'єднання осіб або організованих груп; тривалість злочинної діяльності; легалізація кримінальних прибутків; корумпованість службових органів влади й управління, правоохоронних органів, що є найважливішим засобом безпеки злочинної діяльності; прагнення до монополізації в діяльності на певній території;
- 4) злочинне співництво у тіньовому секторі економіки, тобто дії за взаємною згодою і проінформованістю, або дії керівників органів чи керівників останніх для координації дій щодо організації та вчинення конкретних

економічних транснаціональних злочинів з метою одержання кримінальних прибутків та їх легалізації в законній економіці України, інших держав.

Отже, тіньовий сектор економіки являє собою таку соціальну спільноту, яка передбачає складну багаторівневу систему взаємопов'язаних соціальних позицій та ролей його основного гравця.

Український тіньовий сектор економіки та його особливості структурування свідчать про те, що він має скоріше не вертикально, а горизонтально сформовані інтегровані структури.

Первинні інституціонально-структурні детермінанти тіньового сектору економіки та організаційної злочинності у сфері господарської діяльності дозволяють кваліфікувати її як високоорганізовану соціальну підсистему, що вирізняється інтегрованістю своїх елементів, гнучкістю і динамізмом функцій. До основних функцій сформованих інститутів виділяють:

- 1) загальнокультурна, головною ознакою якої є формування та моделювання зразків поведінки, усих і письмових кодексів поведінки, ідеології, соціального контролю;
- 2) загальнополітична, коли відбувається «копіювання» функцій держави, навіть гарантування безпеки існування та життєдіяльності, а також порядку здійснення господарської діяльності в тіньовому секторі економіки;
- 3) структуризація, або структурно-організаційна функція, коли процеси тінізації економіки супроводжується створенням певних структур з їх чітким функціональним призначенням, визначенням статусу та ролевих ознак учасників указаних процесів;
- 4) економічна, що передбачає забезпечення процесу вироблення й поширення товарів і послуг незаконного походження та його результативність;
- 5) соціалізації, процеси які супроводжуються процесами передання знань і зразків поведінки, підготовки відповідних кадрів, що здатні відтворювати сформовані схеми тінізації економічних процесів, здійснювати господарську діяльність у тіньовому секторі економіки країни.

Серед основних сфер поширення та формування кримінальної активності сучасної організованої злочинності найбільш дієвими є діяльність в таких сферах господарської діяльності:

- контрабанда (тютюнові вироби, сировина, радіоактивних матеріалів тощо);
- екологічні злочини;
- вимагання;
- проникнення у сферу легального підприємництва (інвестиції у галузі розавитку);
- таємна конкуренція у державних конкурсах за різними прибутковими проектами, отримання через підкуп державних контрактів, імпорт сировини або товарів;
- фінансові шахрайства.

Надзвичайно впливову роль у сфері тінізації господарської діяльності відіграють організовані злочинні організації, характерні особливості яких наведені у таблиці 1.6.

Таблиця 1.6

Характеристика найвідоміших злочинних організацій
(на основі матеріалів Конференції ООН)

Назва	Основна діяльність	Характеристика	Міжнародні зв'язки
1	2	3	4
Кокаїнові Картелі	Спеціалізація на виробництві й доправленні наркотиків до будь-якої країни світу.	Мають жорстку пірамідальну структуру, сфери впливу поділені географічно.	Штаб-квартири розташовані у Колумбії і Мексиці. Зв'язки з Коза-Ностра, Ла Коза Ностра, тріадами, якудза.
Китайські Тріади	Наркотики, надання грошових позичок, ігорний бізнес, рекет, внески у сервісний сектор, інвестиції у сферу послуг, відмивання „брудних» грошей, контроль системи підпільної імміграції.	У бізнесі тріад задіяно до 170 тис. осіб. Пірамідальна структура складається з солдатів. Її очолюють бос, його заступник та бос, відповідальний за кадровий добір. Найвідомішими є „Сун І Вон», „14К», та інші	Ведуть активну діяльність в Азії, Європі, США. Основна сфера діяльності - Гонконг, М'янма, Тайвань, Філіппіни і США.

Продовження табл. 1.6

1	2	3	4
Якудза	Участь в усіх сферах кримінальної діяльності (рекет, шахрайство, наркотрговля, контроль проституції, виробництво порнографії тощо). В Азії спеціалізуються на перевезенні метамфетаміну.	Складається з 60 тисяч постійних членів і 25 тисяч асоційованих співробітників. Вирізняється складною організаційною структурою, яка включає дрібні групи і родини.	Пов'язана з оргзлочинністю США, Колумбії, Німеччини, Китаю, країн СНД.
Коза Ностра (Італія)	Найвідоміша злочинна організація. Здійснює великомасштабну контрабанду наркотиків, організовує та розробляє нові маршрути доставки, контролює фінансові розрахунки. Координує зусилля дрібних груп, допомагає їм відмивати „брудні» гроші. Використовує вимагання, шахрайство з кредитами і контрактами на громадські роботи.	Має вертикальну структуру і налічує приблизно 5 тисяч членів.	Базується на о. Сицилія, має свої філії на всіх континентах. Підтримує зв'язок з кокаїновими картелями, Ла Коза Ностра і угрупованнями з країн СНД.
Ла Коза Ностра (США)	Сфера діяльності - наркобізнес, незаконний ігровий бізнес, контрабанда зброї, вимагання, контроль проституції, вплив на профспілки.	Складається з 3 тисяч солдатів і 25 сімейств, з яких 5, що базуються в Нью-Йорку, є найвпливовішими.	Пов'язана з наркокартелями і Коза Ностра, а також з мафією країн СНД.
Мафіозні угруповання, що базуються в колишньому східному блоці.	Наркобізнес, торгівля зброєю і ядерними матеріалами, контрабанда людей і товарів.	Близько 200 груп мають складну розвинену структуру.	Пов'язані з оргзлочинністю США, кокаїновими картелями і Коза Ностра.

Інституціоналізація тіньового сектору економіки й формування організованої злочинності, здобуття нею політичного впливу супроводжується посиленням корупційних процесів, які перш за все пов'язані з фінансуванням політичних партій, порушенням діячої законодавчої бази, поширенням протекціонізму.

Основними наслідками цих процесів в системі фінансової безпеки держави є :

– поглиблення розриву між декларованими у суспільстві цінностями та реальними, що визначають життєздатність людини;

- зниження норм суспільної моралі;
- порушення перерозподільних процесів, і як, наслідок, порушення процесів економічного відтворення;
- нецільове або нераціональне витрачання коштів державного бюджету;
- прямі та непрямі економічні витрати тощо.

Тінізація економіки, її інституціоналізація супроводжуються розшаруванням населення, підвищенням рівня безробіття, посиленням віжсталості окремих країн, залученням легального капіталу у вигляді кредитів для фінансування і розвитку інфраструктури тіньового сектору економіки, фінансування легальної та нелегальної діяльності суб'єктів господарювання.

Можна сказати, що інституційне середовище тіньового сектору економіки й сучасна організована злочинність вирізняються гнучкістю і високою адаптивністю до швидких змін в економічному та політичному середовищі країни. В організаційній структурі :

- 1) тривалою взаємодією великої кількості осіб у рамках ієрархічної організаційної структури, яка включає кілька рівнів і структурних підрозділів;
- 2) формування та наслідування зразків кримінальної поведінки у середовищі злочинних спільнот, виробленням корпоративних правил і кодексів, що спрямовані на підтримку дисципліни, слухняності, беззастережного виконання наказів керівництва, системи кримінальної соціалізації, суворої конспірації;
- 3) надання психологічної та матеріальної допомоги членам спільноти у вигляді опікування їхніми родинами, адвокатських послуг, тиску на свідків і правоохоронців тощо;
- 4) об'єднанням на етнічному, расовому ґрунті, однаковим соціальним походженням або спільною субкультурою;
- 5) системою вербування, залучення до злочинної діяльності. У нелегальній діяльності та скоєнні діяльності:

- 1) розподіленням ролей усередині спільноти, закріпленням певних функцій за підрозділами, що призводить до спеціалізації, підвищення кримінального професіоналізму, перетворення злочинної діяльності на єдиний засіб отримання доходу і як наслідок – просування по щаблях кримінальної кар'єри;
- 2) здійсненням насамперед нелегальної економічної діяльності, реалізацією заборонених товарів і послуг, які мають попит;
- 3) застосування психологічного та фізичного тиску, залякування, терору як щодо решти суспільства, так іноді й до членів організації;
- 4) систематичний корумповання посадових осіб;
- 5) наявністю легальних ланок;
- 6) ретельним плануванням злочинів, залученням до їхнього скоєння висококласних спеціалістів, використанням науково-технічних засобів;
- 7) розширення ринку нелегальних товарів і послуг, утворення співтовариств;
- 8) співпрацею злочинних угруповань із терористичними організаціями;
- 9) інтеграцією національних злочинних організацій у загальносвітову організовану злочинність.

У впливі на суспільство:

- 1) спробою співпраці з політичними й економічними угрупованнями, зв'язками з діячами культури та науки, налагодженням неформальних контактів з деякими урядами й надурядовими структурами, терористичними організаціями;
- 2) експертом злочинності із потоками мігрантів;
- 3) присвоєнням злочинними спільнотами функцій держави.

Організована злочинність перетворюється на наддержавну структуру, а глобалізація створює умови для відтворення кримінального спрута й розширення ареалу його дії. Організована злочинність, як підсистема суспільства, намагається використати його інститути у своїх цілях, сформувати вигідну їй

економічну і соціальну політику, громадську думку про ресектабельність тих чи інших босів тіньового бізнесу; марганалізувати, декларувати населення, знецінити вартість робочої сили; використати міжнаціональні конфлікти тощо. За таких умов організована злочинність – мережа кримінальних взаємодій суб'єктів злочинної діяльності, маючи великі ресурси, включається до перерозподілу ринків, опановує нові види кримінальної активності, набуває більшої професіоналізації. При цьому злочинні спільноти, ніби опікуючись виробництвом і поширенням нелегальних товарів, наданням заборонених послуг, вдаючись до насильства й корупції, спрямовують свою діяльність на нові сфери економіки, створюють легальні підприємства і банки, удосконалюючи власні організаційні структури.

Отже, тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, що поєднує неконтрольовані та нерегульовані протиправні дії з функціонування економічних відносин поза межами офіційної статистики. Тінізація економіки є реальною загрозою фінансовій безпеці держави, адже вона передбачає отримання надприбутку за рахунок приховування основної суми доходу і водночас умисним ухиленням від сплати податків та зборів в державну владу. У результаті цього державний і місцеві бюджети недоотримують фінансові ресурси для виконання суспільно значущих функцій держави, що унеможлиблює реалізацію національних фінансових інтересів.

Існує декілька видів тіньової економіки (прихована, неформальна, нелегальна), кожен з яких із різною інтенсивністю деструктивно впливає на фінансову безпеку держави.

Охарактеризовані особливості інституціоналізації тіньової економіки дали змогу визначити основні наслідки цих процесів у системі фінансової безпеки держави.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОЦІНЮВАННЯ ВПЛИВУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА ФІНАНСОВУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ

2.1. Методичні підходи до вимірювання рівня тіньової економіки та фінансової безпеки держави

Зважаючи на пріоритетність заходів із детінізації економіки гостро стоїть питання не тільки ефективної боротьби з проявами тіньової економіки, а й точного визначення її масштабів. Це пов'язано насамперед з тим, що всі учасники тіньової господарської діяльності прагнуть різними способами її приховати, що негативно впливає на пошуки універсального методу визначення масштабів тіньової економіки.

При цьому визначення меж тіньової економіки ускладнюється низкою факторів, серед яких можна виділити трудомісткість оцінок, необхідність чіткого поділу і відповідного обліку окремих компонентів тіньової діяльності.

Пошуки універсального та ефективного методу оцінки тіньової економіки особливо складні. Нині в науковій літературі відсутній єдиний методологічний підхід, який може бути застосований до визначення обсягів тіньової економіки на мікро- і макрорівні. Це ускладнюється неадекватністю різних методів оцінки, які часто дають занижені або завищені результати досліджень цих обсягів. Питання, які стосуються методики оцінки тіньової економіки, є об'єктом уваги вітчизняних та зарубіжних науковців. Цю проблему розглядали Д. Блейдс, П. Гутман, Е. Фейг, З. Варналій, М. Кравченко, В. Базилевич, І. Мазур, Б. Кваснюк, О. Шапуров, О. Подмазко та ін. Незважаючи на численні наукові праці, можливості оцінки масштабів тіньової економіки досить обмежені, позаяк саме це явище передбачає приховування від обліку, контролю та реєстрації.

Внаслідок цього для оцінки використовуються різні методи, точність результатів яких залежить від дотримання багатьох умов.

Актуальним залишається питання класифікації існуючих та вироблення нових (універсальних) методів оцінки тіньової економіки. Слід відзначити, що єдиної загальноприйнятої класифікації методів оцінки тіньової економіки на даний момент не існує. Кожен науковець або окрема група вчених пропонують свої критерії класифікації. Наприклад, Ю. В. Латов та С. М. Ковальов всі використовувані методи об'єднують в дві групи: прямі методи (мікрометоди) та непрямі (макрометоди). Кожна з відповідних груп поділяється на підгрупи та підкатегорії.

Дану класифікацію для більш зручного сприйняття ми подали у вигляді таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Методи вимірювання тіньової економіки

Метод	Характеристика			
Прямі методи (мікрометоди)	Опитування, вибіркові обстеження			
	Методи відкритої перевірки			
	Спеціальні методи економіко-правового аналізу	Метод бухгалтерського аналізу		
		Метод документального аналізу		
		Метод економічного аналізу	Метод зіставлень	
			Метод спеціальних розрахункових показників	
			Метод стереотипів	
			Метод коригуючи показників	
Непрямі методи (макрометоди)	Метод розбіжностей	Порівняння доходів і витрат		
		Альтернативні оцінки макроекономічних показників		
		Метод товарних потоків		
	Монетарний метод			
	Метод м'якого моделювання (оцінка детермінантів)			
	Структурний метод			
	Експертний метод			
	Метод технічних коефіцієнтів			
	Метод за показником зайнятості («італійський»)			

У свою чергу, В. Морозова дає розширену класифікацію методів оцінки тіньової економіки і пропонує виділити три групи методів виявлення та оцін-

ки масштабів тіньової економічної діяльності: статистичні методи, методи відкритої перевірки та спеціальні економічно-правові методи (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Методи виявлення та оцінки масштабів тіньової економічної діяльності
згруповані В.Морозовою

Обліково-статистичні методи	Метод специфічних індикаторів	Прямі методи специфічних індикаторів				
		Непрямі методи специфічних індикаторів	Метод розбіжностей	Метод порівняння доходів і витрат		
				Альтернативні оцінки макроекономічних показників		
				Метод товарних потоків		
				Метод за показником зайнятості		
				Монетарний метод		
		Структурний метод				
		Змішаний метод				
		Експертний метод				
		Спеціальні економічно-правові методи	Метод економічного аналізу	Метод пов'язаних зіставлень	Внутрішній порівняльний аналіз діяльності підприємства	
Перевірка обороту						
Метод спеціальних розрахункових показників	Зовнішній порівняльний аналіз однотипних підприємств					
	Зіставлення окремих підприємств					
	Порівняння контрольних цифр					
Метод стереотипів						
Метод аналізу чистої вартості						
Метод розрахунку касового дефіциту						
Метод розрахунку грошового обороту						
Метод розрахунку покриття витрат						
Метод корелюючи показників						
Метод бухгалтерського аналізу						
Метод документального аналізу						
Метод відкритої перевірки						

Іншої думки щодо методів визначення та аналізу тіньового сектору дотримується З. С. Варналій. Він відзначає, що залежно від характеру постав-

лених завдань і цілей оцінки іллегальної економічної діяльності можуть бути виділені три групи методів: обліково-статистичні; методи опосередкованого аналізу; методи безпосередніх перевірок. Класифікацію методів визначення та аналізу тіньового сектора, запропоновану З.С. Варналієм, можна представити у вигляді таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Методи визначення та аналізу тіньового сектора запропоновані
З.С. Варналієм

Група методів	Різновиди методів
Обліково-статистичні методи	Метод специфічних індикаторів
	Структурний метод
	Метод м'якого моделювання
	Експертний метод
	Балансовий метод
	Змішані методи
Методи опосередкованого аналізу	Спеціальні економічно-правові методи
	Метод документального аналізу
	Метод бухгалтерського аналізу
	Метод економічного аналізу
Методи безпосередніх перевірок	Соціологічні методи
	Інвентризаційні методи
	Контролюючі методи

Таким чином, визначивши класифікацію і види методів вимірювання тіньової економіки, можна дійти до висновку про різноманіття застосовуваних у світовій практиці методів. Це свідчить про відсутність єдиної методики кількісної оцінки розмірів тіньових економічних структур і критеріїв достовірності її результатів.

На мою думку, слушною є думка тих учених, які всі методи вимірювання тіньової економіки поділяють на дві основні групи:

- 1) методи вимірювання тіньової економіки на макрорівні;
- 2) методи вимірювання на мікрорівні.

Спираючись на цей основоположний поділ ми виділили підгрупи та види методів вимірювання тіньової економіки, які для наочності виклали у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Узагальнена сукупність методів вимірювання тіньової економіки

Група методів	Підгрупа методів	Різновиди методів
Мікрорівневі методи	Економіко-правові методи	Метод економічного аналізу
		Метод документального аналізу
		Метод бухгалтерського аналізу
	Контрольні методи	Метод економічного контролю
		Метод фінансового контролю
		Метод соціального контролю
Макрорівневі методи	Обліково-статистичні методи	Метод використання специфічних індикаторів
		Структурний метод
		Метод оцінки детермінатів
		Експертний метод
		Змішаний метод

Під мікрорівневими методами ми розуміємо методи, засновані на зборі інформації шляхом спеціальних обстежень, опитувань і їх аналізі відповідно до вимог законодавства. Вони дозволяють вивчити структуру тіньової економіки, оперуючи базовими статистичними даними. Мікрорівневі методи використовуються в основному для виявлення розбіжностей між доходами і витратами окремих груп платників податків, а також для характеристики окремих аспектів тіньової діяльності. Основним мінусом мікрорівневих методів, як вказує С. Новик, є те, що використання цих методів зазвичай призводить до заниження оцінок розмірів тіньової економіки у зв'язку з умисним приховуванням інформації респондентами та іншими причинами [46].

Методи відкритої перевірки використовуються спеціально створеними контролюючими органами. Вони виявляють і припиняють порушення податкового, митного, валютного, банківського, антимонопольного законодавства, правил торгівлі, санітарних норм, пожежної безпеки тощо. Результати таких перевірок можуть бути використані в обліково-статистичних цілях. Спеціальні методи економіко-правового аналізу використовуються для виявлення зусиллями досвідчених економістів і бухгалтерів слідів причин і умов економічних злочинів. Ці методи можна об'єднати в три групи:

1) бухгалтерські – аналіз балансу, рахунків, подвійних записів; оцінка і калькуляція, інвентаризація і документація;

2) документальні – ретроспективний аналіз факторів господарської діяльності, що виявляються у вигляді специфічних документальних невідповідностей;

3) економічні – аналіз взаємозв'язку економічних показників. Статистичні методи засновані на методології системи національних рахунків (СНР). Вони найбільш застосовні в цілях дослідження тіньової економічної діяльності на макrorівні для оцінки прихованого виробництва легальних товарів і послуг. Оскільки при оцінці тіньової економіки практично неможливо використовувати традиційні статистичні методи (збір додаткової інформації, проведення додаткових обстежень), то її замінюють розрахунковими або визначають на основі непрямих даних, або виходячи з апіорних гіпотез. Виробництво неврахованої продукції виявляється балансовим методом, який полягає у зіставленні даних із різних джерел інформації. Відповідно до цієї методології, усі прояви тіньової економіки поділяються на дві групи:

1) продуктивні види діяльності, результати яких ураховуються у складі ВВП;

2) злочини проти особи та майна, що не включаються до складу ВВП і фіксуються на спеціальному рахунку для зменшення статистичних похибок. Перевагою даних методів є можливість кількісної оцінки прихованої частини продуктивної економічної діяльності. Вони можуть бути використані для виявлення продуктивних секторів тіньової економіки, оцінки їх масштабів, для формування економічної та правової політики. До основних їх недоліків відноситься неможливість дати кількісну оцінку кримінальної діяльності. У випадках перерозподілу, що не приводить до зміни загального обсягу ВВП, упущеної вигоди економіки або окремих суб'єктів, вона враховується тільки в рамках її впливу на виробництво і реалізацію продукції. У країнах із ринковою економікою для оцінки параметрів тіньової економічної діяльності застосовуються такі обліково-статистичні методи: специфічних індикаторів,

м'якого моделювання, структурний та експертний. Методи специфічних індикаторів пов'язані з використанням показника, що відображає рівень економічної діяльності, отриманого прямим або непрямим способом.

Експертний метод спирається на інтуїцію і досвід кваліфікованих фахівців, які визначають ступінь достовірності даних, взаємозв'язку і відносини, що важко піддаються кількісному опису. Подібним чином оцінюється латентність економічних злочинів. Оцінити окремі аспекти тіньової економічної діяльності іноді допомагає вивчення вторинних джерел інформації, таких як матеріали преси, судових розглядів та ін. Прямі методи передбачають використання спеціальних обстежень, опитувань або податкових аудиторських перевірок та інших відповідних методів для виявлення розбіжностей між доходами і витратами і для характеристики окремих аспектів тіньової діяльності по групах платників податків.

Оцінки тіньової економіки можуть також базуватися на невідповідності між доходом, оголошеним для податкових цілей, і тим, який розрахований при вибіркових перевірках. Особливо ефективні в такому випадку фінансові аудиторські перевірки. Оскільки ці перевірки призначені для вимірювання кількості неоголошеного податкового доходу, вони можуть також використовуватися для обчислення тіньової економіки. Однак тут існує чимало труднощів. Використання відповідних податкових даних еквівалентно використанню вибірки населення. Вибірка платників податків для податкового аудиту заснована на поданих податкових відомостях, які вказують деяку ймовірність податкового шахрайства, тому така вибірка не є випадковою з усього населення, і оцінки тіньової діяльності, засновані на вибірці, недостатньо точні. Крім того, оцінки, отримані в результаті податкових ревізій, відображають лише частину доходу тіньової економіки .

Непрямі методи застосовуються при неможливості безпосередньої прямої фіксації досліджуваних параметрів. Вони засновані на інформації офіційної статистики, даних фінансових і податкових органів. Непрямі методи є, головним чином, макроекономічними і використовують різні індикато-

ри, які містять інформацію про розвиток тіньової економіки (у часі). У не-прямих методах порівнюються два і більше джерел інформації, які містять дані про одні й ті самі економічні показники, або використовуються різні методи для отримання даних з одних і тих же джерел. Серед непрямих методів можна виділити методи порівняння доходів і витрат, ресурсні, монетарні методи (валютного попиту), італійський метод (трудоий), трансактний (операційний), по товарним потокам, а також різні їх модифікації. Метод порівняння доходів і витрат використовує розбіжності між статистикою доходів і витрат. У системі національних рахунків розмір доходу повинен бути дорівнювати розміру витрат.

Метод оцінки за показником зайнятості (італійський метод). У даному методі основний акцент робиться на обстеженні витрат робочої сили. На підставі випадкової вибірки обстежуються домогосподарства. Шляхом опитувань виявляється кількість годин, відпрацьованих респондентами в тій чи іншій галузі. Перевагою даного методу є той факт, що респондентів не питають про доходи й їм немає сенсу приховувати або спотворювати інформацію про відпрацьований робочий час. На підставі вибірових даних здобувають середній відпрацьований час, що зіставляється з офіційними даними. Італійський метод дає найкращі результати при відносно низькій мобільності населення. Існує кілька різновидів італійського методу, що дають схожі результати .

Монетарний метод (метод валютного попиту) заснований на тому, що в тіньовій економіці при здійсненні операцій перевага віддається готівці. Класичний метод аналізу попиту на гроші заснований на припущенні, що тіньові (приховані) транзакції здійснюються за допомогою готівки з метою відходу з-під контролю регулюючих органів. Посилення податкового навантаження на бізнес збільшує розмір тіньового сектора економіки і, як наслідок, співвідношення готівки до депозитів. Частка тіньової економіки розраховується в припущенні постійної швидкості обігу грошей в офіційному і тіньовому секторах економіки.

Можна констатувати, що різноманіття застосовуваних методів свідчить про відсутність єдиної найбільш точної методики кількісної оцінки параметрів тіньової економічної діяльності, придатної для різних країн і тимчасових періодів. Різні методи дають неоднакову оцінку тіньової економіки, як правило, прямі методи – занижену, а непрямі методи, методи прихованих змінних, м'якого моделювання, структурний метод – завищену [50]. Кожен із методів має свої переваги і недоліки, свої області застосування. Використання різних методів при оцінці тіньової економіки в Україні також дає неоднакові результати. Отримання більш об'єктивної оцінки тіньової економічної діяльності можливо при її комплексній оцінці з використанням різних методів, при побудові економетричних моделей, що включають сукупність різноманітних факторів.

Діагностика та моніторинг рівня фінансової безпеки України здійснюється за Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України № 1277 від 29.10.2013 [9]. Методика ґрунтується на комплексному аналізі індикаторів економічної безпеки держави. Як зазначалося вище, нею визначено перелік основних індикаторів стану економічної безпеки України, їхні оптимальні, порогові та граничні значення, а також порядок розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки, що дає можливість оцінити рівень економічної безпеки України як головної складової національної безпеки держави [31].

Індикатор – елемент, що відображає процес або стан об'єкта спостережень, його якісні та кількісні характеристики. Щодо вибору індикатора, необхідно зазначити, що кожен показник має бути економічною величиною, яка має чіткі межі коливань. Потрібно розрізняти індикатори міжнародного рівня та національні, індикатори відстеження та впливу [23].

Індикатори фінансової безпеки відображають специфіку певного рівня управління (громадян, домогосподарств, підприємств, організацій, галузі господарського комплексу, банківської системи, фондового ринку, держави)

або таких її складових, як банківська, грошово-кредитна, валютна, бюджетна, боргова й безпека небанківського фінансового ринку.

Національні індикатори застосовують для вивчення тенденцій у розвитку фінансово-кредитної сфери країни, виявлення її переваг та недоліків, можливостей і ризиків. Система індикаторів дає змогу здійснювати аналіз фінансової безпеки різних об'єктів, попереджувати розвиток негативних тенденцій, вносити необхідні корективи як у повсякденну діяльність, так і на перспективу, прогнозувати розвиток подій. Залежно від специфіки досліджуваного явища, визначаються порогові значення індикаторів, що не можуть визначатися шляхом точних розрахунків, а визначаються експертно на основі досвіду.

Окрім цього, оцінка фінансової безпеки на національному рівні нині здійснюється відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [9]. Відповідно них, виділяють шість блоків індикаторів для оцінки різних структурних складових фінансової безпеки держави. Можна зазначити, що безпека небанківського фінансового ринку та бюджетна безпека визначаються на основі чотирьох індикаторів, стан боргової безпеки оцінюється на основі п'яти співвідношень, рівень валютної та грошово-кредитної безпеки діагностується шістьма індикаторами, а для оцінки банківської безпеки використовується сім показників.

На основі цих рекомендацій розраховується інтегральний показник фінансової безпеки, котра теж поділяється на 6 складових. Оцінка фінансової безпеки здійснюється на системі показників-індикаторів. Крім того, у вже згаданій методиці визначені не лише найменування індикаторів, які можуть стимулювати та мати зворотний вплив на відповідну безпеку, але й їх порогові значення (додаток А, Б).

Використання зазначених методик дозволить оцінити рівень тіньової економіки та фінансової безпеки.

2.2. Оцінювання рівня тінізації економіки України

В Україні на офіційному рівні починаючи з 2009 року оцінка рівня тіньової економіки проводиться Мінекономіки України на постійній основі з періодичністю один раз на квартал відповідно до удосконалених Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня тіньової економіки, затверджених наказом Мінекономіки України від 20.01.2021 р. № 104. Методичні рекомендації передбачають розрахунок інтегрального показника рівня тіньової економіки як усередненого значення за чотирма методами: «витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги», електричний, збитковості підприємств, монетарний.

За розрахунками Мінекономіки України у 2021 році рівень тіньової економіки в Україні становив 32% від обсягу офіційного ВВП (рис. 2.1). Проте, за розрахунками зарубіжних експертів масштаби тіньової діяльності в Україні коливаються від приблизно третини ВВП, який реєструється статистикою, до масштабів, порівняних із обсягами офіційного сектора.

Рис. 2.1. Динаміка рівня тіньової економіки України протягом 2010-2021 рр.

*побудовано автором на результатами розрахунків Мінекономіки України

Тіньова економіка, рівень якої порівняно невисокий – знаходиться в межах 10,0–15,0% – на початку та в період економічної кризи відіграє роль «амортизаційної подушки» для корпоративного сектора та домогосподарств, оскільки пом'якшує перепади економічної кон'юнктури. Але, якщо масштаби тіньового сектора перевищують 30,0 %, подальше зростання тіньової діяльності в такий період може спровокувати значні макроекономічні диспропорції й підірвати основи механізму забезпечення економічної безпеки держави.

Так, у період початку агресії РФ проти України у 2013–2014 рр. певна частина бізнесу з метою збереження виробництва та зменшення розмірів збитків проводила політику мінімізації витрат за рахунок ухилення від сплати податків, внаслідок чого частка тіньового сектора економіки України в цей період зросла більш ніж на 6 в.п. й досягла 36,0 % від ВВП лише за офіційними підрахунками, що представлено на рис. 2.1. Таке високе значення цього показника при граничній межі 30% від ВВП справляло суттєвий дестабілізуючий вплив на економічну безпеку України загострюючи негативні тенденції в економіці.

При цьому, відмітимо, що протягом 2015–2019 рр. в умовах латентної фази кризи та поступового економічного відновлення, ця частка бізнесу повернулася до легального сектора і рівень тіньової економіки на кінець 2019 року був найнижчим за аналізований період та становив 28 % від офіційного ВВП. Проте через кризу, зумовлену пандемією COVID-19, у 2020–2021 рр. рівень тіньової економіки знову підвищився на 2 в.п.

Постійне зростання тіньового сектора економіки становить значну загрозу безпеці національної економіки. Причинами розширення тіньового сектора економіки є ріст рівня зареєстрованого безробіття, що свідчить про перелив трудових ресурсів. Наслідком посилення такої загрози є поступове послаблення соціального захисту населення та зниження його економічної активності разом зі зниженням темпів економічного зростання на макрорівні [25, с. 129-130]. Тіньова економіка формується, в основному, за рахунок

існування економічних злочинів, які зараз присутні в усіх сферах економіки України. Стрімке розвиток злочинності у галузі економіки негативно впливає на суспільство та державу в цілому. Складність боротьби полягає в тому, що такі злочини постійно змінюють способи та форми протиправної діяльності, що спричиняє труднощі виявлення та їх латентність [26, с. 201-202].

При цьому дані, отримані різними методами розрахунку рівня тіньової економіки, чітко відтворюють поведінку окремих учасників ринку в різних сегментах національної економіки (рис. 2.2).

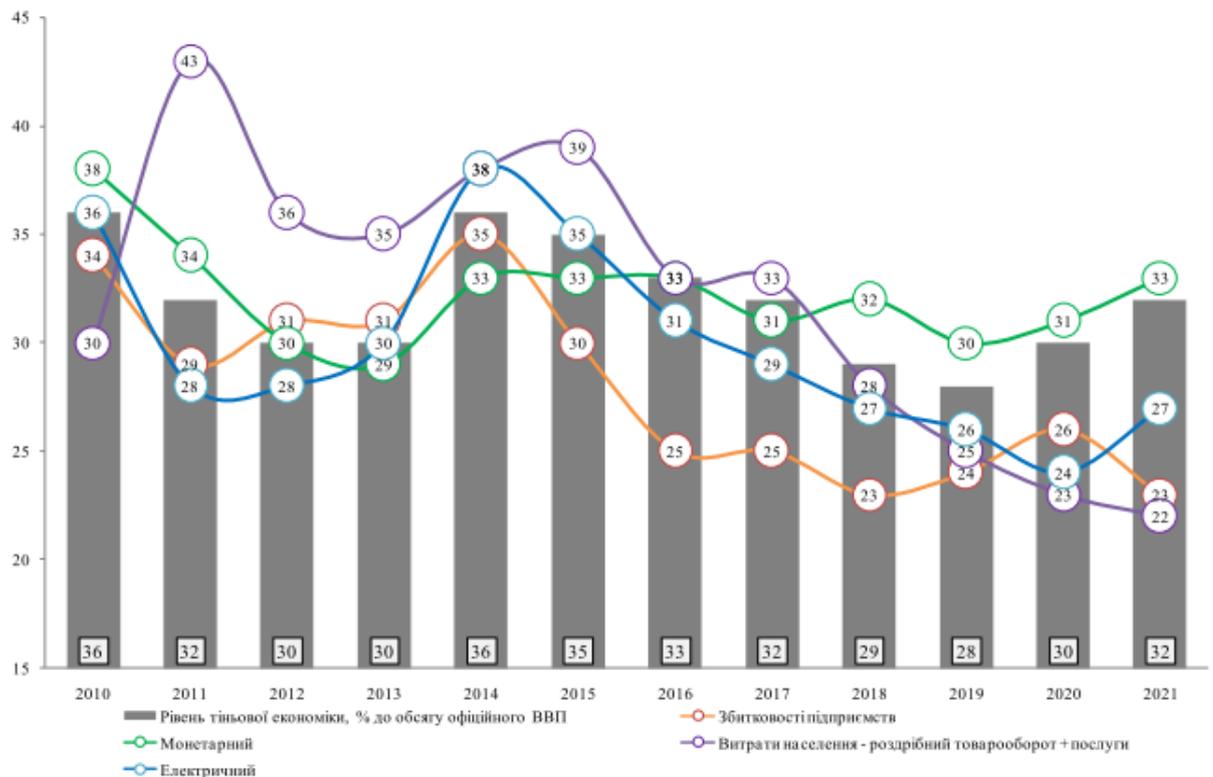

Рис. 2.2. Динаміка рівня тіньової економіки України протягом 2010-2021 рр. за окремими методами, % від обсягу офіційного ВВП

* розрахунки Мінекономіки України

Проаналізуємо детально рівень тіньової економіки за кожним окремим методом для більш повного дослідження впливу на фінансову безпеку держави. Зокрема, за двома методами, з використанням яких здійснюється оцін-

ка рівня тінізації економіки, зафіксовано його спад у 2021 році, порівняно з попереднім періодом, а за двома – підвищення:

- метод «витрати населення – роздрібний товарооборот + послуги» – зменшення на 1 в. п. (до 22 % від обсягу офіційного ВВП);
- метод збитковості підприємств – зменшення на 3 в. п. (до 23 % від обсягу офіційного ВВП);
- монетарний метод – зростання на 2 в. п. (до 33 % від обсягу офіційного ВВП);
- електричний метод – зростання на 3 в. п. (до 27 % від обсягу офіційного ВВП).

Оцінка рівня тіньової економіки за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот + послуги» показала, що порівняно з 2020 р., у 2021 році він зменшився на 1 в. п. і склав 22 % від обсягу офіційного ВВП відповідно (рис. 2.3).

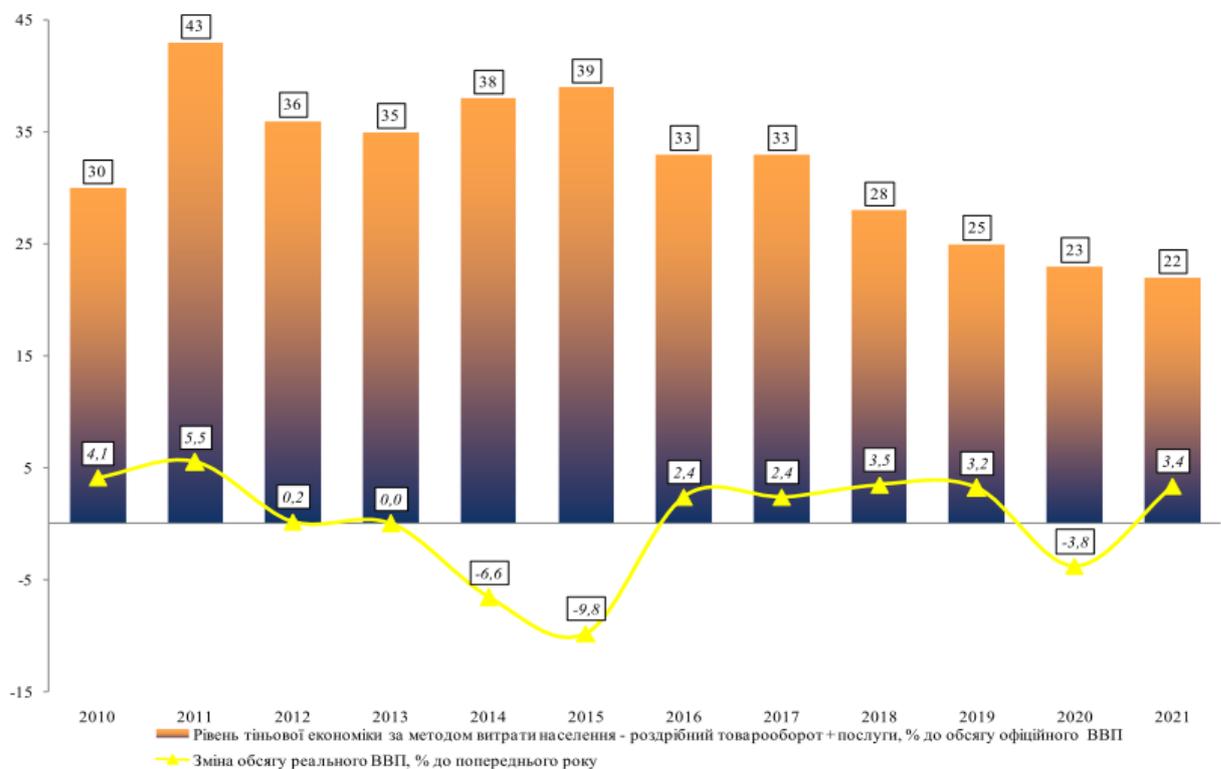

Рис. 2.3. Динаміка рівня тіньової економіки за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот + послуги», % від обсягу офіційного ВВП
* розрахунки Мінекономіки України

Такий результат пояснюється впливом пандемії, адже в умовах невідомості населення утримувалося від непершочергових витрат, а можливості придбання товарів на неорганізованих ринках були обмежені, що береться в основу розрахунку. Проте об'єктивність такого результату є сумнівною, адже діяльність традиційних неорганізованих точок торгівлі через пандемію була обмежена, натомість «сірі» інтернет-майданчики купівлі-продажу товарів і послуг, які не обліковуються цим методом за офіційною методикою. Вважаємо, що реальний результат за цим методом мав би бути значно вищим і тенденція зміни обсягу тіньової економіки в Україні мала б бути навпаки негативна.

Спад рівня тіньової економіки за методом збитковості підприємств у 2021 році на 3 в.п. в порівнянні з показником 2020 року до 23 % від офіційного ВВП є позитивним (рис. 2.4).

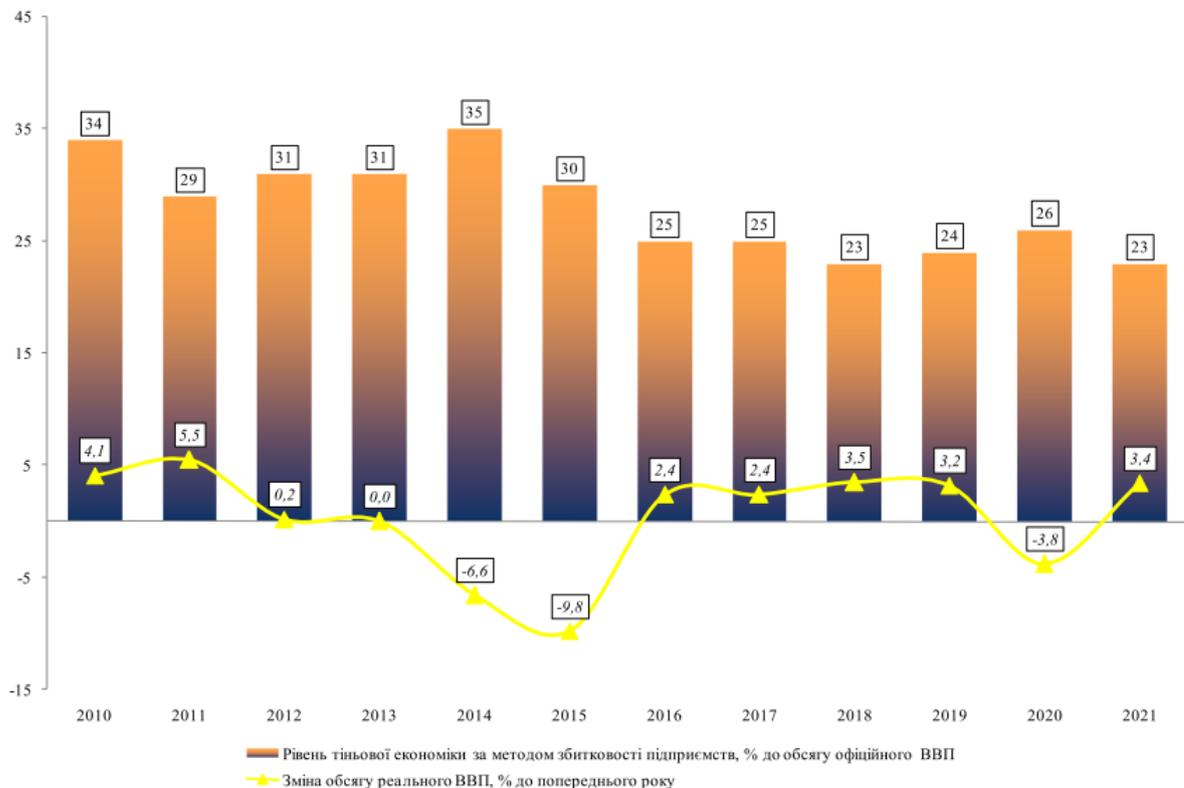

Рис. 2.4. Динаміка рівня тіньової економіки за методом збитковості підприємств, % до обсягу офіційного ВВП

* розрахунки Мінекономіки України

Це свідчить переважно про те, що темпи росту кількості прибуткових підприємств є вищими, ніж темпи росту зменшення їх прибутків протягом відповідного періоду. Така тенденція пояснюється позитивними настроями бізнесу щодо підвищення своєї ділової активності після її падіння в гострий період пандемії. Проте вплив цього методу на інтегральний показник – мінімальний.

Оцінка рівня тіньової економіки за монетарним методом показала, що в 2021 р. він збільшився на 2 в. п. та складав 33 % від обсягу офіційного ВВП (рис. 2.5). Це вказує на те, що в умовах постійних ризиків зростає схильність суб'єктів ринку до тінзації доходів.

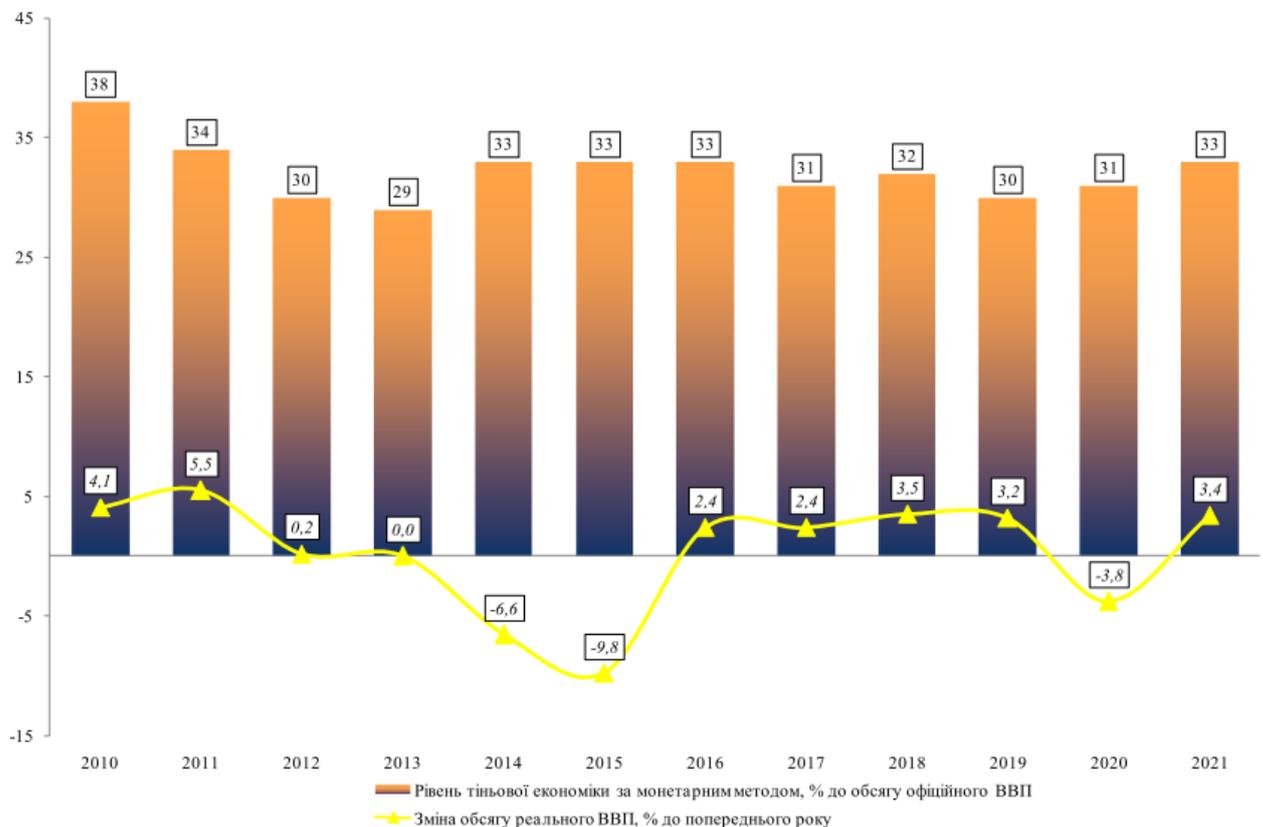

Рис. 2.5. Рівень тіньової економіки за монетарним методом, % від обсягу офіційного ВВП

* розрахунки Мінекономіки України

Така динаміка пов'язана із поступовим здорожчанням з березня 2021 року фінансування для бізнесу й населення через підвищення НБУ облі-

кової ставки, а також збільшенням обсягу готівкових коштів в обігу поза депозитними корпораціями.

Рівень тінізації економіки, обчислений з використанням електричного методу, порівняно з 2020 р., у наступному збільшився на 3 в. п. і склав 27 % від обсягу офіційного ВВП (рис. 2.6). Відповідно до методології розрахунку така тенденція рівня тіньової економіки за цим методом характеризується збільшенням обсягу ВВП більшими темпами, ніж обсягу внутрішнього споживання електроенергії за вирахуванням на комунально-побутові потреби. Попит на енергетичні ресурси зростає в умовах активізації економічної діяльності енергоємних виробництв (зафіксовано відносно високі темпи зростання таких енергоємних галузей, як металургія та машинобудування).

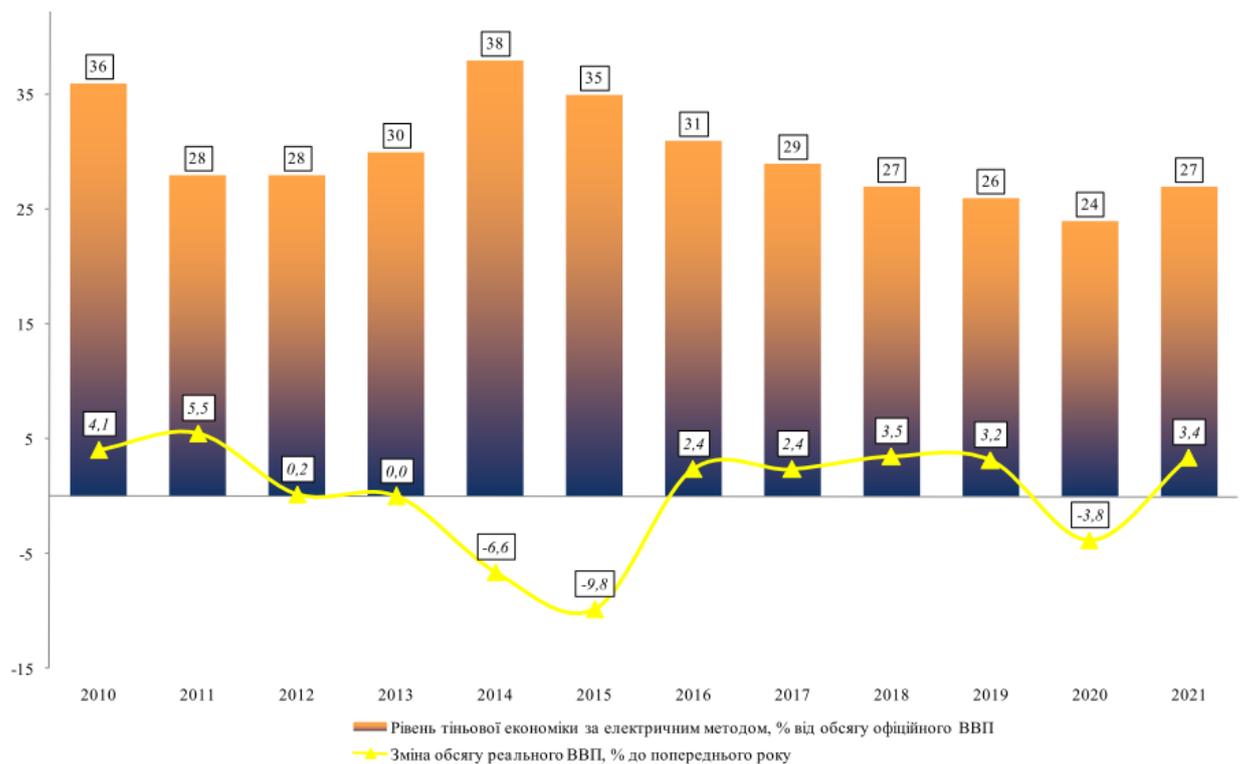

Рис. 2.6. Рівень тіньової економіки за електричним методом, % від обсягу офіційного ВВП

* розрахунки Мінекономіки України

Зауважимо, що масштаби неформальної діяльності у різних секторах економіки значно відрізняються в залежності від характеру виробничо-

господарської діяльності. Наприклад, сфера послуг, зокрема роздрібна торгівля, надання послуг на дому чи сільське господарство, де немає потреби у значних витратах капіталу, характеризується найвищим рівнем тінізації. Тоді як діяльність, що потребує високого рівня кваліфікації й значних витрат капіталу, зазвичай, перебуває в межах формального сектору економіки.

Найбільш суттєвим зменшення частки тіньового сектору було у добувній промисловості і розробленні кар'єрів (на 9 в.п. до 32% від обсягу ВДВ у виді економічної діяльності), у виді економічної діяльності «Оптова та роздрібна торгівля» (на 8 в.п. до 24%), у переробній промисловості (на 7 в.п. до 24%) та у виду економічної діяльності «Сільське, лісове та рибне господарство» (на 6 в.п. до 11% відповідно) [38].

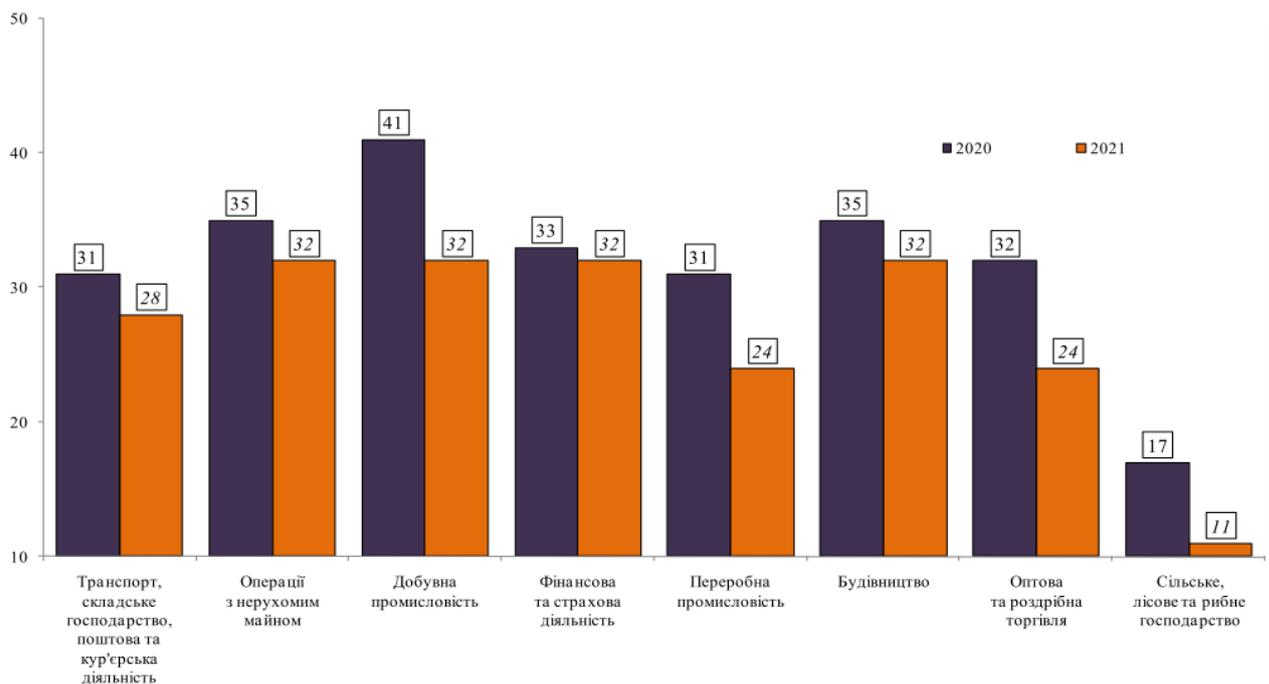

Рис. 2.7. Рівень тіньової економіки за видами економічної діяльності, % від обсягу офіційного ВДВ відповідного виду економічної діяльності

* розрахунки Мінекономіки України

Отже, різні методи та різні економічні сфери діяльності показали неоднакову траєкторію змін тіні, що свідчить про відсутність єдиного вірного підходу для оцінки такого негативного явища, як тінізація економіки.

2.3. Аналіз впливу тінізаційного чинника на фінансову безпеку держави

Для дослідження впливу тіньової економіки на рівень фінансової безпеки, розрахований Мінекономіки України за Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України 2013 року, використовуємо порівняльний аналіз відповідних інтегральних показників (рис. 2.8). Виявлено обернену залежність, тобто зі зростанням рівня тіньової економіки відбувається падіння рівня фінансової безпеки України.

Рис. 2.8. Співвідношення рівня тіньової економіки та рівня фінансової безпеки України протягом 2010-2021 рр.

*побудовано автором на основі досліджень Мінекономіки України

За результатами дослідження встановлено, що тіньова економіка, рівень якої суттєво перевищує граничні межі, встановлені методом аналогів та експертних оцінок, становить реальну загрозу фінансовій безпеці держави з максимальним рівнем деструктивного впливу на всю національну економічну систему.

Варто зазначити, що у період посткризового відновлення, що характеризується формуванням умов для зменшення рівня тіньової економіки, радикального покращення ситуації в Україні не спостерігається через наявність внутрішніх інституційних перешкод, зокрема, високого податкового тиску, бюрократизації економіки, що змушує підприємства функціонувати поза межами легального сектору. У зв'язку з цим проблема ліквідації першопричин значного поширення тіньової діяльності в Україні ще в докризові роки набуває особливої гостроти, оскільки ця загроза фінансовій безпеці держави проковує загострення ситуації в сфері виробничої, інвестиційної, науково-технологічної, соціальної та інших складових економічної безпеки держави.

Можна зробити висновок, що тіньова економіка значною мірою впливає на фінансову безпеку України, не даючи останній в повному обсязі бути досягнутою. Все це призводить до того, що держава страждає через постійний дефіцит ресурсів, високу кількість економічних злочинів та значний рівень корумпованості влади. Для обґрунтування впливу на рівень фінансової безпеки держави тінізації економіки важливо дослідити взаємозалежності між показниками, тому використаємо інструментарій кореляційно-регресійного аналізу.

В першу чергу, для виявлення сили взаємозв'язку обчислено парний коефіцієнт лінійної кореляції. Значення коефіцієнта кореляції $-0,49019$. Це свідчить про те, що протягом досліджуваного періоду спостерігається висока ступінь оберненого лінійного взаємозв'язку між рівнями фінансової безпеки України та тіньової економіки. При цьому, розрахований коефіцієнт еластичності становить $-0,91$. Тобто зі зростанням рівня тіньової економіки на 1% відбувається зниження рівня фінансової безпеки України на $0,91\%$.

Наступним етапом є проведення регресійного аналізу. Коефіцієнт детермінації показує, що варіація рівня фінансової безпеки зумовлюється варіацією рівня тіньової економіки на $47,6\%$

На основі цих даних побудовано рівняння множинної регресії:

$$Y = a_0 + a_1T + a_2X, \quad (2.1)$$

де Y – інтегральний показник рівня фінансової безпеки України;

T – номер року;

X – інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні.

Рівняння регресії має вигляд:

$$Y = -1,2365X + 89,898 \quad (2.2)$$

В цілому, згідно з отриманими результатами, рівняння регресії та його графічна інтерпретація має вигляд, що на рис. 2.9.

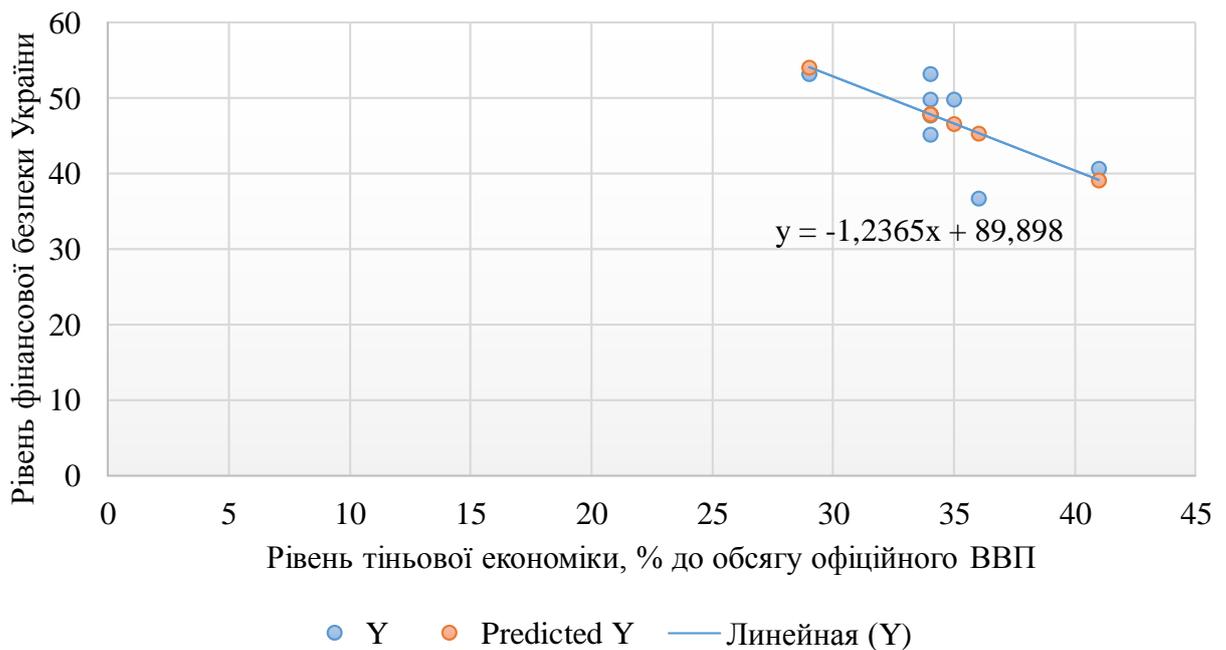

Рис. 2.9. Залежність рівня фінансової безпеки України від рівня тіньової економіки

Детально аналізуючи теоретичні аспекти формування та поширення тіньової економічної діяльності, можна дійти висновку, що тіньова економіка – це загроза фінансовій безпеці держави, яка, у зв'язку зі специфікою виникнення, є каталізатором сукупності інших загроз на макроекономічному рівні,

в тому числі в таких сферах економічної безпеки, як зовнішньоекономічна, інноваційно-інвестиційна, соціальна та ін., оскільки загрози фінансовій безпеці, взаємодіючи між собою, із різним рівнем складності впливають одна на одну й рано чи пізно проявляються у всіх сферах економічної діяльності.

Україна має надзвичайно великий сектор тіньової економіки. Вона обслуговує інтереси не лише звичайних громадян, які не мають стабільного заробітку чи підприємств, які зацікавлені у збільшенні свого доходу, а й економічні і політичні інтереси певних впливових структур та ділових кіл. На жаль, це є закономірністю, особливістю української економіки, особливістю ведення бізнесу в Україні ніж як бути винятком. Значно зросли і є актуальним такі явища, як корупція, політичний лобізм, рейдерство, зрощення державного апарату з тіньовою економічною діяльністю. Для України вкрай актуальним є завдання переосмислити пріоритети свого розвитку та створити реально діючу стратегію розвитку, яка б включала децентралізацію державної влади, реформування економіки в цілому з пріоритетами інтересів вітчизняних виробників і споживачів.

Вплив тіньової економіки на фінансову безпеку наведено на рис. 2.10.

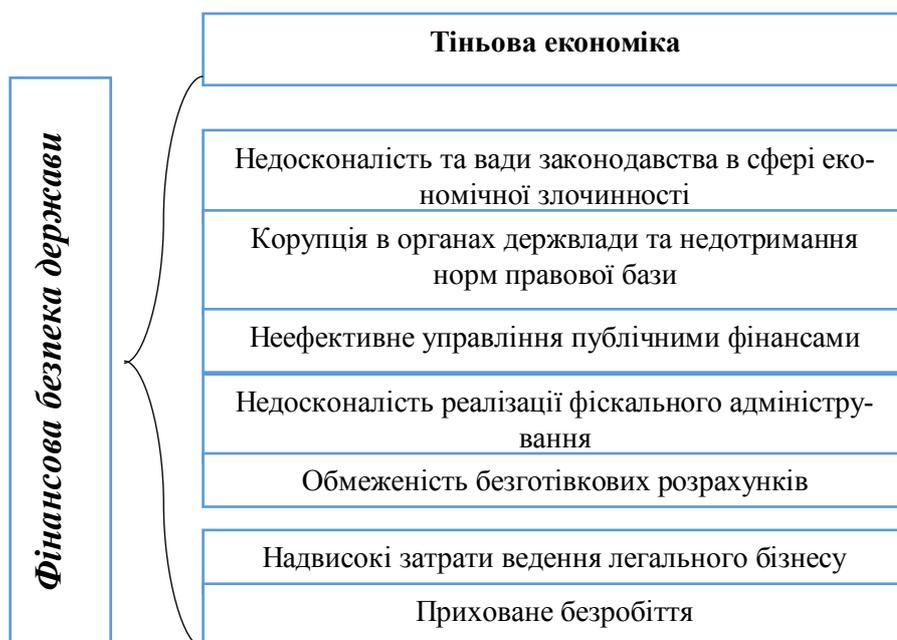

Рис. 2.10. Деструктивний вплив тіньового сектору економіки на фінансову безпеку

Зважаючи на виявлений тісний зв'язок між рівнем тіньової економіки та фінансової безпеки вважаємо, що офіційна методика розрахунку рівня економічної безпеки України потребує вдосконалення, оскільки серед більш ніж ста індикаторів економічної безпеки вплив тіньової економіки враховується за допомогою не більш ніж п'яти показників, серед яких «рівень тінізації економіки» в системі показників макроекономічної безпеки, «обсяг готівки в обігу» по відношенню до офіційного ВВП у системі показників грошово-кредитної безпеки, а також декілька показників інвестиційної безпеки, які не відображають повною мірою обсяг тіньових фінансових потоків, що суттєво впливають на економічну безпеку держави, оскільки спотворюють офіційні статистичні дані щодо рівня економічного розвитку країни [41].

Тому доцільним є введення окремої сукупності індикаторів фінансової та економічної безпеки, які відображають вплив тінізації економічних відносин на окремі складові фінансової безпеки держави. Серед цих показників-індикаторів мають бути наступні:

1) співвідношення темпів зростання обсягів готівки поза депозитними установами до темпів зростання депозитів, а також до темпів підвищення скоригованих витрат населення (в системі показників грошово-кредитної безпеки);

2) рівень податкового навантаження на прибуток підприємств та оплату праці громадян (у системі показників бюджетної безпеки);

3) співвідношення темпів зростання внутрішнього споживання електроенергії й темпів збільшення реального ВВП (в системі показників енергетичної або макроекономічної безпеки);

4) співвідношення темпів зростання грошових витрат населення на придбання споживчих товарів та темпів збільшення обсягів продажу населенню споживчих товарів (у системі показників макроекономічної безпеки);

5) частка обігу роздрібною торгівлю у структурі продажів товарів на організованих та неформальних ринках (у системі показників економічної безпеки);

6) співвідношення тіньової та офіційної оплати праці (у системі показників соціальної безпеки);

7) рівень тіньової зайнятості у структурі загальної зайнятості населення (у системі показників соціальної безпеки);

8) сальдо купівлі й продажу готівкової іноземної валюти фізичними особами (у системі показників грошово-кредитної безпеки);

9) обсяг фіктивних операцій зовнішньої торгівлі (у системі показників зовнішньоекономічної безпеки);

10) використання «технічних» цінних паперів (у системі показників безпеки фондового ринку) та ін.

Виходячи із цього, в систему індикаторів економічної безпеки необхідно ввести показники, що відображають вплив тіньових земельних відносин на інтегральний показник економічної безпеки, зокрема: по-перше, втрати бюджету внаслідок недоотримання орендної плати та земельного податку; по-друге, шкода, заподіяна внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву без спеціального дозволу та від інших злочинів у сфері землекористування по відношенню до офіційного ВВП тощо. Однак на противагу цьому при розрахунку рівня економічної безпеки України в системі показників макроекономічної безпеки використовується показник тінізації економіки, який розраховується за офіційною методикою Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [39]. Для збільшення достовірності отримуваних результатів доцільним є вдосконалення самої Методики розрахунку рівня тіньової економіки в Україні, оскільки за міжнародними розрахунками реальні масштаби тіньового сектора економіки в Україні значно перевищують визначений рівень за методикою Міністерства економічного розвитку і торгівлі України.

Отже, тіньова економіка – явище, що має негативний економічний характер і впливає на інтеграційні процеси. Зокрема, для України вона є однією

з перешкод на шляху до вступу в ЄС, адже обмеження тіньового сектору економіки та подолання корупції є одними із основних вимог для співпраці є Європейським Союзом. Тому виявлення шляхів ефективної боротьби з тіньовою економікою є важливим загальнодержавним завданням для України.

Це завдання набуває першочергового значення в умовах євроінтеграції України, оскільки заходи, які більшістю країн визначаються пріоритетними напрямами розвитку в умовах глобалізації, як відміна візового режиму та інтеграція у глобальний простір (зокрема економічний), сприяють розвитку тіньової економіки. Наприклад, відміна візового режиму та недекларування при перетині кордону коштів, що доступні особі за використання пластикової картки теж сприяють тінізації. Вільне переміщення громадян та коштів призводить до нелегальної зайнятості чи здійсненню тіньових операцій, що важко відслідкувати. Тому скорочення рівня тіньової економіки України до 13 % від ВВП до 2025 року, що визначено одним із цільових орієнтирів Стратегією економічної безпеки України на період до 2025 року, є необхідною умовою на етапі прискореної євроінтеграції.

Подолання глибинних джерел розвитку тіньових соціально-економічних процесів в Україні як реальної загрози фінансовій безпеці держави першочергово потребує реалізації антикорупційної реформи, підвищення рівня захисту прав власності й формування безпекоорієнтованого бізнес-середовища шляхом усунення бар'єрів, перешкод і ризиків, які змінюють умови реалізації потенціалу розвитку бізнесу в умовах посилення впливу глобальних викликів.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

3.1. Зарубіжний досвід детінізації економіки

Зважаючи на обсяги й вплив тіньової економіки на фінансову безпеку України вважаємо за необхідне вивчити зарубіжний досвід детінізації економіки, оскільки застосовувані наразі в Україні механізми є неідеальними та потребують вдосконалення.

Детінізація економіки зазвичай пов'язана з проведенням реформ, спрямованих на створення конкурентного ринкового середовища, залучення іноземних інвестицій, покращення бізнес-клімату та забезпечення ефективного функціонування ринкових механізмів.

Цей процес може включати приватизацію державних підприємств, лібералізацію законодавства про бізнес, зниження регулюючих обмежень, спрощення процедур відкриття та закриття підприємств, а також залучення іноземних інвесторів шляхом створення сприятливих умов для їхньої діяльності.

Метою детінізації економіки є стимулювання економічного зростання, підвищення конкурентоспроможності країни, збільшення інвестицій та залучення нових технологій, що сприяє розвитку бізнесу та підвищенню життєвого рівня населення.

Світовою практикою напрацьовано величезний та різносторонній досвід боротьби, протидії й стримування тіньової діяльності. Але найбільш цінною у його рамках є ідентифікація методів, механізмів, принципів і засобів державного управління детінізацією національного господарства. Саме ці три найбільш важливих складових могли б бути закладеними у формування нової більш дієвої концепції (а в подальшому – національної і регіональних та місцевих стратегій і програм) системної і комплексної детінізації економіки у

нашій державі. Відомо, що для регулювання тих чи інших сфер економіки або секторів національного господарства використовують економічні та адміністративні методи. Вдале поєднання чітких обмежень та стимулювальних необхідну поведінку економічних агентів заходів дає змогу скеровувати розвиток економічних процесів, подій, явищ у необхідному руслі. Проблема тінізації економіки не лише не виняток, але навпаки – проблема, протидія якій можлива лише за продуманого, комплексного і системного підходу з використанням, мабуть, усіх можливих методів, механізмів, інструментів та засобів державного регулювання.

Є також чинники, що стримують розширення масштабів тіньових відносин, а саме неформальні культурні традиції. Поширення тіньової економіки поряд з макроекономічною розбалансованістю та обмеженістю ресурсів визнані Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ) основними глобальними ризиками майбутнього десятиріччя. Глобалізація фінансових систем, розвиток міжнародних банківських мереж, електронних торговельних систем та мереж здійснення операцій з нерухомим майном, недостатньої координації діяльності країн щодо детінізації світових торговельних та фінансових потоків, створюють умови для використання фінансових інструментів і маніпулювання інструментами трансфертного ціноутворення з метою оптимізації оподаткування та відмивання грошей.

Загострення проблеми тінізації глобальних ринків у контексті подолання кризових явищ та забезпечення стійкості світової та національних фінансових систем зумовили актуальність її внесення до порядку денного сесії Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) у 2011 році. Основними проблемами тінізації економічних відносин визначено тіньову зайнятість та тінізацію фінансових потоків. Саме тому важливого значення набуває дослідження тіньової економіки в загальносвітових масштабах, визначення особливостей її прояву в різних країнах та розробки ефективних механізмів захисту національних економік та глобальної економічної системи від негативного впливу тінізаційних процесів.

На міжнародному рівні створено декілька організацій, які займаються боротьбою з поширенням тіньової економіки та легалізацією коштів, здобутих злочинним шляхом, у світовому масштабі, до їх складу входять :

- The Financial Action Task Force (FATF) – Група розробки фінансових заходів боротьби з відмивання коштів;
- Carribbean Financial Action Task Force (CFATF) – Карибська спеціальна комісія з фінансової діяльності;
- Council of Europe Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measures and the Financing of Terrorism ((MONEYVAL) – Спеціальний комітет експертів Ради Європи з питань взаємної оцінки заходів боротьби з відмивання коштів та фінансування тероризму;
- Eurasian Group (EAG) – Євразійська група з протидії легалізації злочинних доходів і фінансування тероризму та інші.

На даний час членами FATF є 34 країни, до їх складу входять США, Німеччина, Франція, Велика Британія, Китай, Японія, Канада, Швеція та інші високо розвинуті країни, а також 2 регіональні організації – Європейська комісія та Рада співробітництва країн Перської затоки. Основним завданням FATF – це боротьба з відмиванням коштів шляхом поширення міжнародних стандартів запобігання, виявлення факту легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом. FATF в першу чергу здійснює аналіз тенденцій і методів відмивання грошей, на підставі чого чи кого поширюється інформація щодо заходів боротьби з легалізацією тіньових коштів, спираючись на «сорок рекомендацій», розроблених фахівцями організації ще в 1990 р., які постійно адаптуються до сучасних умов соціально-економічного розвитку суспільства.

Співпрацюючи з FATF, боротьбу з тіньовими капіталами в Європейському регіоні здійснює Спеціальний комітет експертів Ради Європи з питань взаємної оцінки заходів боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму (MONEYVAL), в Євразійському – Євразійська група з протидії

легалізації злочинних доходів і фінансуванням тероризму (EAG), а також діють регіональні групи FATF у Азії, Африці та Південній Америці. У межах своїх повноважень надання інформації про тіньові потоки капіталів та її аналіз здійснюють такі міжнародні інституції як Світовий банк, Європейський центральний банк, Європейський банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд, Організація економічного співробітництва та розвитку, Інтерпол та інші. Експертами міжнародних організацій розроблені та використовують стандарти боротьби з відмиванням грошей та нормативно-правові акти для ефективної протидії поширенню тіньової економіки (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Міжнародні нормативно-правові акти та стандарти в сфері боротьби з тіньовою економікою

№ з/п	Назва документа	Рік прийняття	Організація-розробник	Основні положення
1	2	3	4	5
Міжнародні стандарти/ рекомендації (рекомендаційного характеру, не обов'язкові до виконання)				
1	The FATF Recommendations (40+9)	1990	FATF	Визначено базові принципи запобігання, виявлення і притягнення до відповідальності за відмивання грошей
2	19 рекомендацій Аруби	1991	CFATF	Визначено перелік органів, які проводять боротьбу з відмиванням грошей та інших фінансових установ, які повинні спеціалізуватися на проведенні слідства, конфіскації незаконних капіталів, отримані та аналізі інформації. Встановлено перелік злочинів, зокрема таких як відмивання грошей, незаконні фінансові операції, корупція тощо
3	Вольфсберзькі принципи боротьби з відмиванням грошей	2000	11 найбільших банків світу	Банки у своїй діяльності мають орієнтуватися на правило «знай свого клієнта», тобто працювати лише з тими клієнтами, котрі отримують законні доходи.

Продовження табл. 3.1

1	2	3	4	5
4	Стандарти «Наалежне ставлення банків до своїх клієнтів»	2001	Базельський комітет банківського нагляду	Розроблено рекомендації щодо проведення ідентифікацій клієнтів, відмови від практики ведення анонімного рахунку стосовно співробітництва банків із правоохоронними організаціями.
Міжнародні нормативно-правові акти				
5	Віденська конвенція ООН «Про боротьбу з незаконним обігом наркотичних і психотропних речовин»	1988	ООН	Легалізація доходів, отриманих від незаконного обігу наркотичних засобів, вважається міжнародним злочином.
6	Страсбурська конвенція Ради Європи «Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом»	1991	Рада Європи	До Злочинних дій із відмиванням брудних доходів належать не лише ті, котрі стосуються незаконної торгівлі наркотиками, а й ті що пов'язані з будь-якою іншою нелегальною діяльністю.
7	Директива Ради Європи «Про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання грошей»	1991	Рада Європи	Спрямована на боротьбу проти легалізації злочинних доходів у фінансовій системі.
8	Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Боротьба з відмиванням грошей»	1998	ООН	Рекомендує всім державам застосовувати положення щодо боротьби з відмиванням грошей відповідно до національного законодавства
9	Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності	2000	ООН	Передбачає встановлення внутрішнього режиму регулювання і нагляду.

Поширення тіньової економіки та боротьба з нею на міжнародному рівні визнана малоефективною без участі в ній кожної окремої країни. На прикладі США нині чинними є декілька законодавчих актів, спрямованих на протидію злочинній діяльності, зокрема: «Про всебічний контроль злочинності» (1984 р.), «Про контроль за відмиванням грошей» (1986 р.), «Про боротьбу з вживанням наркотиків» (1988 р.), «Про боротьбу з відмиванням грошей» (1992 р.).

Багаторічна боротьба та дослідження стали результатами наукових досліджень, а саме:

— проблеми тіньової економіки є одними з найскладніших, вони проявляються на всіх рівнях відносин – особи, регіональному, національному та міжнародному рівнях; їх вирішення з використанням лише законодавчих змін в межах однієї держави неможливе;

— масштаби тінізації у більшості державах світу загрозливі, але політика її протидії стосується лише подолання окремих проявів, реалізації відокремлених програм (відмивання «брудних» грошей, боротьби з економічною злочинністю, ін.) виключно у межах національних економіки чи окремих територій ;

— тіньовий сектор має безпосередній вплив на всі без винятку соціально-економічні процеси, які відбуваються в суспільстві, та без його урахування і регулювання неможливо ефективно управляти розвитком національного господарства;

— у загальносвітовому масштабі частка тіньової економіки становить 5-10 % валового продукту, а транзитивних державах рівень тінізації становить 40-50 %, коли суперечність між легальним і тіньовим секторами спостерігається практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства;

— форми прояву тіньової економіки неоднозначні для більшості економічних систем, але вона присутня у всіх економіках світу, причому в значних масштабах, до прикладу, в Європі у 2011 р. обсяги тіньового капіталу становили 2,2 трлн євро.

Механізмами протидії тіньовій економічній діяльності, які себе у міжнародній практиці зарекомендували як ефективні, є законодавчий, податковий та антикорупційний. Роль законодавчого полягає у внесенні змін у нормативно-правовий базис задля унеможливлення здійснення суб'єктами господарювання тіньової діяльності або упровадження стимулів легального та прозорого господарювання. У міжнародній практиці антикорупційний меха-

нізм застосовують для зниження рівня корупції в державних і особливо правоохоронних органах. Як продовження законодавчого доцільно стверджувати про можливість ефективного застосування інституційно-організаційного механізму, що підтверджується досвідом державної політики у країнах Європи і США в межах протидії негативним наслідкам фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. Упродовж 2009-2010 рр. було створено Європейський комітет системних ризиків, Європейську банківську адміністрацію, Європейську страхову та пенсійну адміністрацію, Європейську ринково-облігаційну адміністрацію. Серед головних завдань діяльності цих організацій було визначено діяльність з моніторингу та протидії тінізації, пошуку і впровадженню дієвих рішень з переведення фінансових ресурсів з тіньового сектору в офіційний та легальний [85, с. 61-63]. Серед інструментів, що використовувалися у різних державах світу як з давніх-давен демократичних, так і тих, що були свого часу тоталітарними, доцільно згадати про концентрацію заходів, спрямованих на протидію корупції. Прикладним з огляду на його наслідування можна вважати досвід Грузії, де майже повністю подолано корупцію в соціальній сфері, ліквідовано державну систему соціального захисту населення, а нова, побудована за принципами ринкового саморегулювання, показала істотно вищу як порівняльну, так і абсолютну ефективність, а також досвід судової системи Сінгапуру [85, с. 69-70]. Додамо, що в цілях протидії корупції може ефективно використовуватися досвід тих країн, які займають провідні позиції у рейтингу Світового Банку щодо легкості провадження підприємницької діяльності. Це, зокрема Сінгапур, Гонконг, Нова Зеландія, США, Данія, Малайзія та ін. Так, упродовж 2013 р. з метою зниження рівня тінізації та корупції у системах реєстрації власності та оподаткування і адміністрування податків у низці країн світу були реалізовані такі заходи:

— використання електронної бази даних про обтяження (Данія, Республіка Корея, Чилі, Швеція, Ямайка);

- надання кадастрової інформації в режимі онлайн (Великобританія, Колумбія, Малайзія, Фінляндія, Південноафриканська республіка);
- введення пришвидшених процедур та фіксованих платежів за переоформлення власності (Казахстан, Монголія, Нікарагуа, Португалія, Румунія, Грузія, Нова Зеландія, Росія, Руанда, Словаччина);
- інституціоналізація процедури самостійного нарахування податків (Аргентина, Китай, Канада, Руанда, Туреччина, Шрі-Ланка);
- введення системи подання податкових документів та сплати податкових платежів у електронному вигляді (Австралія, Індія, Колумбія, Литва, Маврикій, Мальта, Туніс);
- введення принципу оподаткування одним податком однієї податкової бази (Македонія, Великобританія, Намібія, Парагвай [55, с. 20-21]).

Антикорупційні заходи держави стосуються й запровадження відповідальності для юридичних осіб за такі порушення. До прикладу, у Франції застосовують такі ефективні дієві та пропорційні санкції: штраф; ліквідація юридичної особи; остаточна або на термін до 5 років заборона здійснювати один чи декілька видів економічної діяльності; ув'язнення до 5 років посадових осіб підприємств; заборона на певний термін співпраці з державними підприємствами, установами, організаціями; заборона до залучення заощаджень населення; конфіскація предметів, які використовувалися для скоєння злочинних дій; афішування прийнятої судової ухвали або розповсюдження компрометуючої інформації про порушника через ЗМІ. Серед інструментів протидії тінізації економіки вже багато років застосовують принцип люстрації доходів та витрат або презумпції невинуватості. Тобто, згідно з цим принципом, не держава має доводити правомірність походження доходів громадян та юридичних осіб, а навпаки, – особа має підтвердити легітимність джерел походження коштів. Аналогічно й щодо доходів осіб, отриманих за рахунок доступу до державного майна, екстерналій, капіталу, фінансів, природних ресурсів. Для цього у США існує законодавча норма

щодо легітимності джерел походження стартового та інвестованого капіталу, покарання економічної злочинності та корупції, конфіскації майна та коштів легально працюючих підприємств, але які створено за кримінальні доходи (рекет, шахрайство, розкрадання державного майна та фінансових ресурсів тощо).

Відтак, наслідки трансфертного ціноутворення істотні і тому у багатьох країнах світу застосовуються дієві засоби протидії. Так, положення законодавства з обмеження трансфертного ціноутворення впроваджені у всіх країнах ОЕСР, жорсткі правила трансферного ціноутворення існують в Індії та Китаї [89]. Прикладним доробком з протидії негативним наслідкам трансфертного ціноутворення є стандарт ОЕСР «Керівництво щодо трансфертного ціноутворення для багатонаціональних корпорацій та податкових адміністрацій» [90], у якому визначено такі головні інструменти державної політики як дотримання принципу витягнутої руки. Погоджуючись із перспективністю ширшого застосування безпосередньо економічних методів задля детінізації економіки в складний посткризовий і посттрансформаційний період її розвитку, додамо, що об'єктивно перспективним напрямом є й удосконалення системи спостереження і обліку доходів громадян. В цих цілях може використовуватися досвід США, де ведеться облік не стільки доходів, як витрат громадян. Документи, які підтверджують витрати домогосподарств подаються в податкові органи для отримання часткового відшкодування при оплаті комунальних послуг або отриманні соціальної допомоги.

Розглянемо основні принципи, механізми та заходи детінізації національних економіки у країнах Європейського Союзу.

Австрія – одна з багатьох країн Європейського Союзу з низьким рівнем тіньової економіки та високим рівнем сприйняття корупції. Основним пріоритетом в боротьбі з корупцією впроваджено заходи із запобігання корупції серед державних службовців. Для цього всім держслужбовцям категорично заборонено приймати подарунки, спрямовані для викликання прихильності

чи певного задоволення потреб, які службовець може надати з огляду на свої повноваження.

В Австрії також не оминули антикорупційні заходи щодо Цивільного кодексу Австрії, у разі отримання партіями пожертвувань на їх діяльність, вони мають бути оприлюднені, незалежно від того, були вони здійснені приватними особами чи громадськими організаціями.

В цій країні боротьбу

Застосування процедури легалізації доходів та майна суб'єктів оподаткування є дискусійним та має як свої позитивні сторони, так і негативні, вплив яких потрібно буде обмежувати засобами державного регулювання. Легалізацію активів планує провести не лише Україна, а тому можливе виникнення конкуренції за вивезені активи, обсяг яких у світі є значним. Тому, важливим є не лише ефективне проведення легалізації активів в Україні, але і створення сприятливих умов для репатріації українських активів, що розміщені за межами країни.

Основним завданням легалізації тіньових доходів є створення умов, за яких вивезені з України раніше активи повернулися б в межах правового поля та вкладалися в розвиток бізнесу в Україні.

Залучення в економіку капіталів, прихованих від оподаткування, в тому числі вивезених з України, може відбуватися за допомогою надання суб'єктам легалізації можливості декларувати ці активи в спрощеному порядку, звільнивши суб'єктів легалізації від відповідальності за вчинені раніше правопорушення (некримінального характеру), пов'язані з ухиленням від сплати податків, порушенням валютного і митного законодавства.

Податкова легалізація зовсім не означає звичайного списання боргів перед державою, це, скоріше, пропозиція з боку уряду певним категоріям неплатників погасити свою прострочену заборгованість по податках в обмін на відміну покарання (адміністративного, кримінального), яке могло б бути застосовано за їх несплату. Однак, таке покарання обов'язково наступить, якщо пропозицією не скористатися. Починаючи з 2001 року в Україні відбувалися

неодноразові спроби провести легалізацію доходів, отриманих з порушенням податкового, митного законодавства та законодавства з валютного регулювання, однак жодного разу прийняття відповідних нормативних актів не було підтримано.

Серед країн, які проводили заходи з легалізації коштів та майна, є Бельгія, Німеччина, Казахстан, Ірландія, Італія, Філіппіни, Індія, Пакистан, Франція, Росія та інші. При цьому, даний захід не виправдав очікування в Росії, Грузії та Німеччині. Уряд Німеччини, прийнявши у 2003 р. рішення про податкову амністію, пообіцяв усім громадянам, які легалізують тіньові кошти, не починати проти них звичайних заходів кримінального переслідування, за умови добровільного декларування прихованих прибутків. Процедура легалізації була розрахована на рік та півроку передбачала сплату громадянами (фізичними особами) сплату податку з задекларованих сум у розмірі 25%. По закінченню цього строку ставка податку збільшувалася до 35% та діяла ще півроку. Дія амністії припинилася, а податкові органи Німеччини посилили роботу з виявлення несумлінних платників. Однак, замість очікуваних 5 млрд. євро., до бюджету надійшло лише 1,5 млрд євро.

Амністія капіталів, що проводилась у Казахстані у 2004 році, мала наступні особливості:

- короткий термін процедури – період легалізації складав 30 календарних днів;
- громадяни Казахстану мали зарахувати легалізовані кошти на спеціальні рахунки без права розпорядження ними до наступного дня після закінчення періоду легалізації;
- ставка податку на легалізовані активи встановлювалася на рівні 10 %;
- закон не поширювався на випадки легалізації коштів, отриманих в результаті корупційних правопорушень і певних (перелічених у законі) злочинів, а також коштів, що належали іншим особам чи були отримані як кредити;

— банк, на спеціальні рахунки якого були внесені кошти, видавав суб'єктам легалізації офіційний документ, що вказував розмір внесеної суми і дату внесення і ці кошти не включались в оподатковуваний доход;

— суб'єкти легалізації звільнялись від кримінальної та адміністративної відповідальності за незаконне зайняття підприємництвом, банківською діяльністю, ухилення від сплати податків.

Невдалим є досвід проведення легалізації в Грузії, де ставка оподаткування на задекларовані доходи становила лише 1%, однак процедурою скористалося лише кілька осіб. Дослідивши зарубіжний досвід проведення легалізації доходів та майна, було виділено найбільш суттєві фактори, що вплинули на успіх таких кампаній за кордоном. Легалізації активів в країнах, що отримали позитивний фінансовий результат від її проведення, притаманні такі ознаки:

- податкова легалізація проводилася в рамках податкової реформи;
- активне інформаційне супроводження та масова роз'яснювальна робота серед потенційних суб'єктів легалізації;
- помірний розмір податку (плати) при легалізації активів;
- забезпечення достатніх гарантій з боку держави щодо визнання легалізованих активів та гарантій для уникнення адміністративного та кримінального переслідування;
- можливість легалізації коштів та майна надавалася лише фізичним особам – громадянам;
- посилення контрольних заходів та покарання за порушення податкового законодавства після закінчення амністії (наприклад, застосування непрямих методів контролю доходів шляхом аналізу витрат фізичних осіб, посилення відповідальності за ухилення від сплати податків);
- створення умов, за яких використовувати не легалізовані кошти складно та небезпечно через неминуче настання покарання.

Аналіз показав, що низькі ставки плати за легалізацію (встановлених або як податок, або як мита) є не єдиною умовою позитивного результату. Головними чинниками успішної кампанії з легалізації коштів та майна можна вважати забезпечення належних стимулів до легалізації тіньових доходів, достатні правові гарантії з боку держави, та невідворотність подальшого покарання за використання не легалізованих доходів. В Україні умови легалізації коштів та майна мають бути ліберальними. Це дозволить нівелювати такі негативні явища, як недовіра до гарантій держави щодо визнання права власності на легалізоване майно та кошти, збереження таємниці, звільнення від відповідальності. Суб'єктами легалізації мають бути як фізичні особи – громадяни України, так і юридичні особи – резиденти України. Віднесення до суб'єктів легалізації юридичних осіб є дискусійним.

Поряд з цим, застосування до юридичних осіб процедури легалізації дозволить частину доходів від здійснення господарської діяльності, з яких не були сплачені податки, перевести в правове поле. В європейських країнах суб'єктами легалізації були лише фізичні особи. Однак, рівень тінізації економіки в цих країнах є непорівнянним з Україною. Об'єктами легалізації в Україні мають бути доходи та майно у розумінні законодавства України (кошти у національній та іноземній валюті як у готівковій, так і безготівковій формах; цінні папери; частки (паї) у майні юридичних осіб, інші майнові (речові) та немайнові права; рухоме та нерухоме майно), з яких не були сплачені податки і збори до бюджетів та внески до Пенсійного фонду України та фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування (з 8 липня 2010 року – єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування), в тому числі об'єкти власності, які знаходяться за межами митного кордону України і набуті у будь-який час до початку легалізації.

Поряд з цим, дискусійним є питання щодо місцезнаходження об'єктів власності, які легалізуються, а також щодо обов'язковості внесення готівкових коштів виключно в українські банки. Для того, аби легалізація була успішною, суб'єкт легалізації не повинен відчувати тиску щодо того, як і де

мають знаходитися його активи. Позитивним є приклад Бельгії, Італії, Індії, де місцезнаходження не було жорстко регламентоване. З метою залучення інвестицій в Україну, пропонується встановити ставки державного мита при легалізації активів, що знаходяться (або інвестовані) в Україні нижчими, ніж за легалізацію активів, що «працюють» за кордоном. Тому державне мито за отримання державного свідоцтва про легалізацію доходів та майна пропонується встановити диференційовано:

- за легалізацію доходів та майна, що знаходяться за межами України, стягується державне мито за ставкою 5 відсотків вартості об'єктів;
- за легалізацію доходів та майна, що знаходяться в Україні, стягується державне мито за ставкою 3 відсотки вартості об'єктів.

Об'єктами легалізації не можуть бути доходи та/або майно:

- що підпадають під дію Закону України, від 17.11.2010, № 2698-VI «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму»;
- отримані внаслідок діянь, які законодавством визначаються як тяжкі злочини проти основ національної безпеки України, життя, здоров'я та волі особи, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, крім того, вчинені у сфері обігу наркотичних засобів;
- отримані у вигляді хабара.

Дотримання зазначених умов є обов'язковим при проведенні процедури легалізації. Легалізація не має перетворюватися на «відмивання» коштів, що набуті злочинним шляхом. Легалізація направлена на можливість фізичним та юридичним особам легалізувати за певну плату активи, що набуті шляхом проведення доходів від підприємницької діяльності поза межами податкових правовідносин і не більше того.

Усвідомлюючи небезпеку реалізації в Україні такого ліберального сценарію легалізації, вважаємо за необхідне, в рамках реалізації Програми економічних реформ, запровадити одразу після закінчення процедури легалізації

непрямі методи співставлення доходів та витрат суб'єктів оподаткування та «нульову декларацію». Запровадження цих механізмів в податковій системі України є найбільш дискусійними та гострими. Однак, можливість проводити співставлення доходів та витрат платників податків значно обмежить безкарне використання нелегалізованих доходів та майна після завершення легалізації. Непрямий метод контролю доходів та витрат застосовується на усій території Європейського Союзу. Особливо ефективно його застосовують в Німеччині, Франції, Бельгії, Австрії, Швеції, тобто в країнах з традиційно низьким рівнем тіньового сектору. Навіть в Російській Федерації неможливо придбати автомобіль без підтвердження легальності доходів на таке придбання.

В Україні законодавством не передбачено можливість ставити запитання про походження коштів, за які придбавається майно, що не сприяє зменшенню тіньового сектору економіки. Однією з умов ефективного застосування непрямих методів аналізу доходів та витрат є також впровадження «нульової декларації» починаючи з року, в якому закінчується процедура легалізації (наприклад, подача такої декларації у 2013 році за 2012 рік) усіма суб'єктами-платниками податків з урахуванням легалізованих активів. «Нульова» декларація дозволить встановити «точку відліку» активів громадян для застосування непрямих методів та контролю приросту активів.

Однак, таке декларування має стосуватися усіх суб'єктів-платників податку, а не лише тих, хто скористається процедурою легалізації. Нормативна база легалізації доходів громадян на даний час відсутня. Реалізація процедури легалізації потребуватиме змін не лише до Податкового кодексу України, але і до Кримінально-процесуального кодексу України, Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Декрету Кабінету Міністрів України від 21 січня 1993 року № 7-93 «Про державне мито», Закону України «Про банки і банківську діяльність», Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», Закону України «Про приватизацію державного майна», що мають забезпечувати права та гарантії суб'єкту легалізації.

3.2. Заходи з легалізації господарської діяльності для підвищення рівня фінансової безпеки України

Відповідно до розрахованого рівня фінансової безпеки України та непростих умов воєнного часу, забезпечення фінансової безпеки держави виходить на перший план. Так, під час процесу забезпечення фінансової безпеки, виникає необхідність у визначенні доцільності заходів що при цьому проводяться. Фінансова безпека України має досить низький рівень, що свідчить про сукупність чинників негативного впливу, які постійно підривають економіку країни та викликають дефіцит фінансових ресурсів. Серед них виявлено:

- високий рівень тінізації економіки;
- значний прошарок корупції майже в усіх видах економічної діяльності;
- нерегульованість законодавства та регуляторної політики держави;
- відсутність ефективності використання кредитів, наданих МВФ;
- масове ухилення від сплати податків, що спричиняє дефіцит бюджету;
- повільний розвиток фондового ринку;
- значний відтік капіталу за кордон тощо.

Щоб запобігти подальшому впливу зазначених проблем пропонуємо вжити наступні заходи (рис. 3.1).

Особлива увага при цьому має відводитися детінізації національної економіки. До найістотніших чинників тінізації національної економіки належать недієві організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства, неефективність функціонування судової та правоохоронної системи, неефективне адміністрування податків, ускладненість доступу до земельних ресурсів, високий рівень корупції, відсутність історичної практики дотримання норм і моральних стандартів законслухняності поведінки у суб'єктів господарювання та громадян.

Рис. 3.1. Заходи щодо вирішення проблем забезпечення достатнього рівня фінансової безпеки України

Головним напрямом політики щодо тіньової економіки залишається детінізація на основі легалізації на основі легалізації однієї частини тіньової економічної діяльності і заборони частини тіньової економіки. Шляхи реалізації такої політики мають йти різними напрямками. Потрібні дії:

- у сфері виконання державними органами жорсткої заборони нелегальної економічної діяльності;
- у сфері дерегуляції з боку держави надмірної регламентації економічної діяльності;
- з лібералізації державної економічної політики, насамперед податкового навантаження на підприємства;
- з вдосконаленням системи адміністрування державного впливу на економіку : зрозумілість, інформаційна доступність, справедливість, адресність, простота оформлення, не корупційність;
- по контролю за виконанням прав власності юридичних і фізичних осіб, у тому числі антирейдерство. Це юридичні аспекти, від яких залежить

економічні відносини між господарюючими суб'єктами, а також ними і державними органами влади. Їхня неупорядкованість веде до недовіри тонізації економічної діяльності або частини доходів від офіційного економіки;

– по забезпеченню державою «ефективного господарювання» на базі державної власності, отримання повноцінних ринкових доходів від державних підприємств, припинення зловживань і тонізації в державному секторі економіки.

Основні заходи щодо детінізації економіки наведено на рис. 3.2.

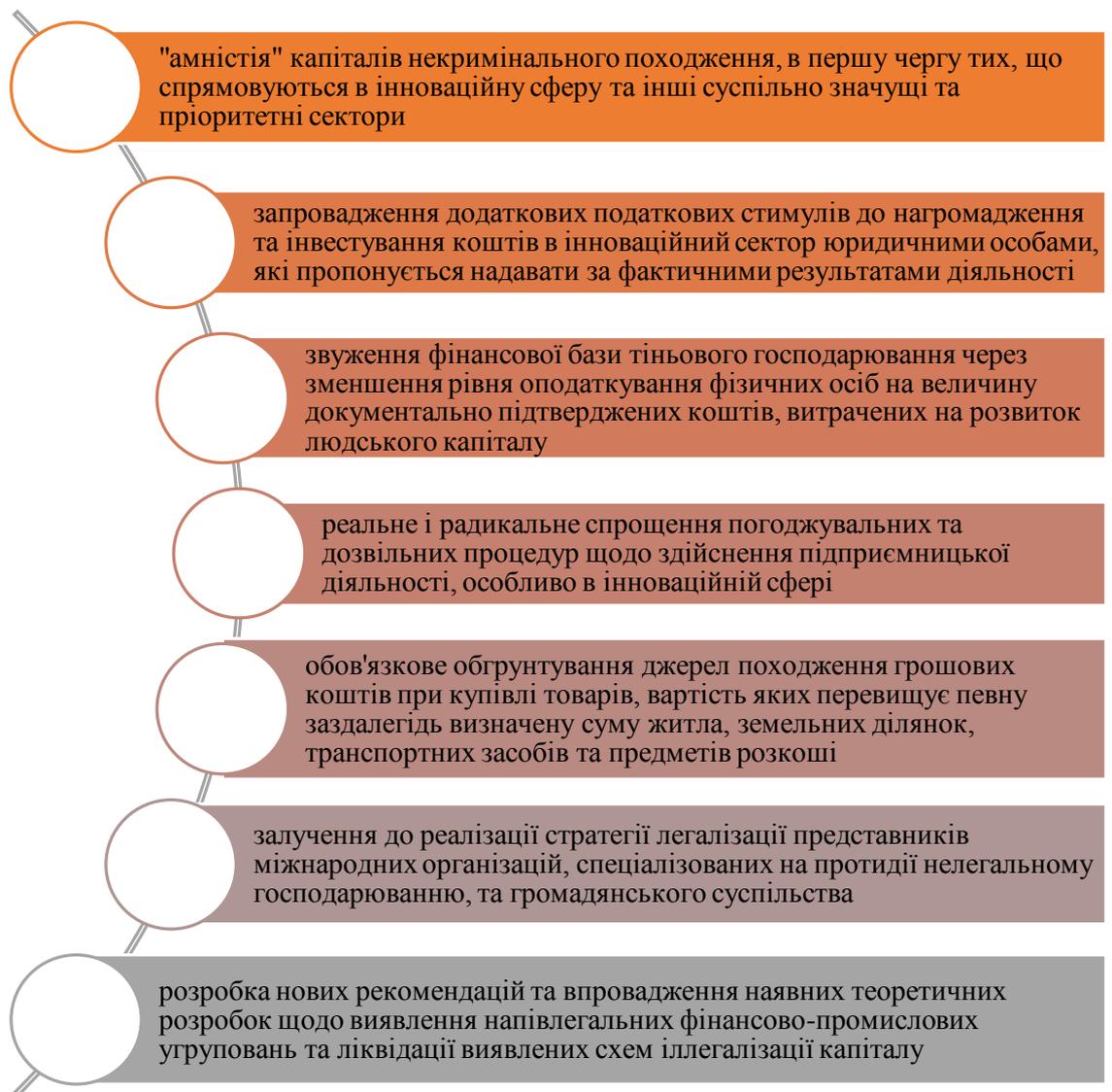

Рис. 3.2. Напрями детінізації економіки в контексті підвищення рівня фінансової безпеки України

Схема концепції детінізації економіки України наведена на рис. 3.3.

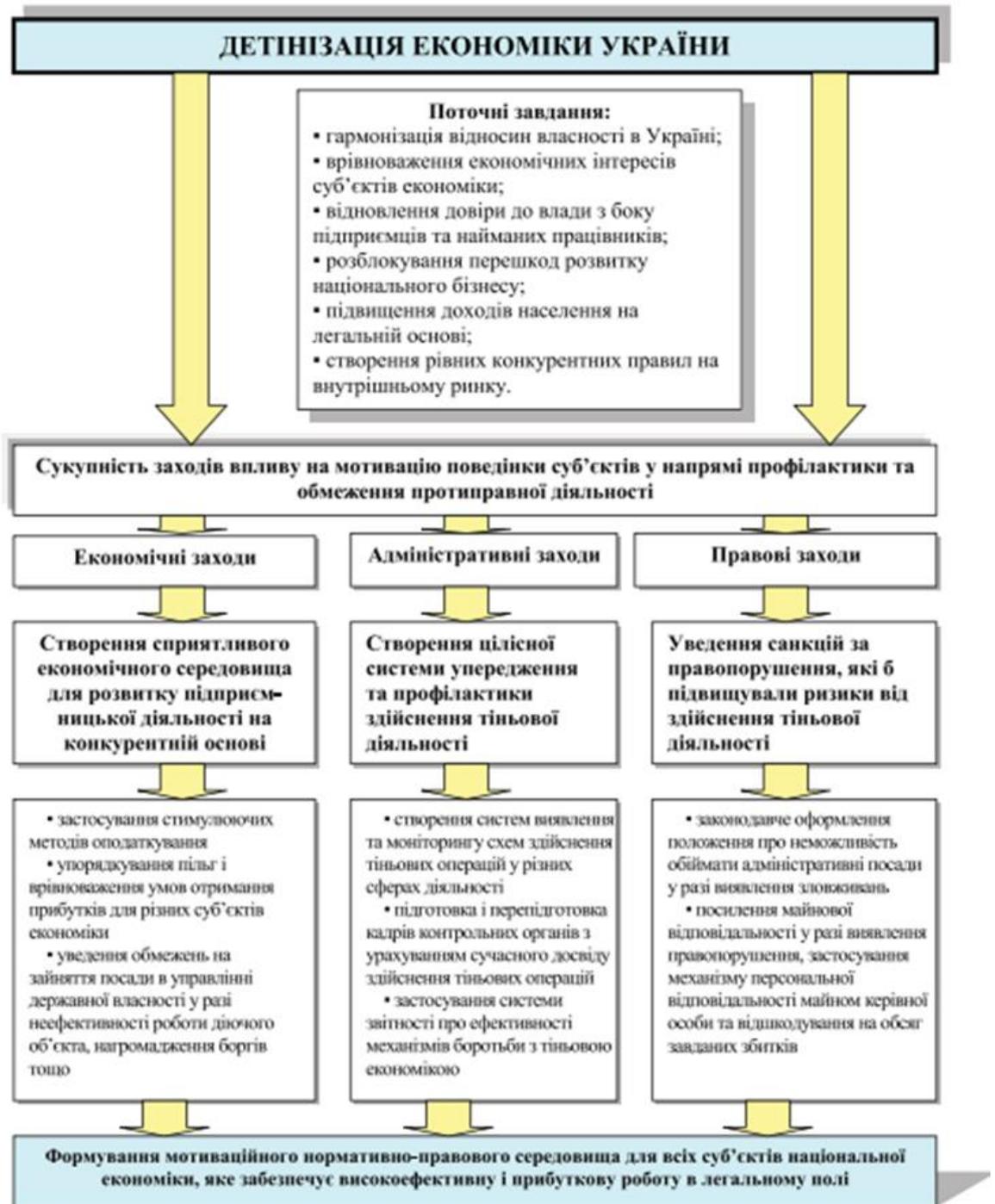

Рис. 3.3. Схема концепції детінізації економіки серед заходів зі зміцнення фінансової безпеки держави

На даний час майже всі підприємства все ще залишаються збитковими. Також не слід недооцінювати того факту, що чимало схем з вилучення кош-

тів в «тінь» проявляється на поверхні фінансових звітів таких суб'єктів, а саме як збитки. Це в першу чергу штучне заниження цін на продукцію, продану «своїм» посередницьким фірмам, і завищення цін на закупівельну сировину і матеріали, завищення дисконту векселів тощо. У нормальній ринковій економіці власники збиткових підприємств вже давно втратили свої позиції. А в Україні ж до їх виправдань щодо негативних результатів діяльності поки що ставляться з цілковитим розумінням.

Основним завданням щодо детінізації економічних відносин полягає, з одного боку, у розвитку стимулів для перебування бізнесу в легальній економіці та залученні тіньових капіталів некримінального походження в легальний сектор, а з іншого – у створенні умов, за яких тіньова економічна діяльність стає надто ризикованою та економічно необґрунтованою.

Також, необхідним є розробка та впровадження політики детінізації й декриміналізації економіки. Вирішення цих проблем потребує узгоджених зусиль держави у багатьох сферах державної політики. Реальне скорочення тіньового сектору може відбутися лише за умови зменшення витратності та зростання ефективності легальної економіки, створення паритетних умов для функціонування форм бізнесу та розвитку реального сектору економіки.

Доцільно сформувавши на державному рівні концептуальний підхід до забезпечення фінансової безпеки держави, який передбачає визначення основних напрямів, цілей та етапів реалізації стратегії зміцнення фінансової безпеки держави.

З огляду на це варто розмежувати поняття «забезпечення» і «зміцнення» економічної безпеки. Забезпечення фінансової безпеки доцільно розглядати як операційний процес у короткостроковому періоді, що поєднує моніторинг, оцінку поточного стану за допомогою багатофакторної моделі та реагування, на основі яких можуть бути запропоновані шляхи розв'язання проблем, що виникають через вплив тінізаційного чинника на національну економіку. Стосовно зміцнення фінансової безпеки слід зазначити – це системний і тривалий процес, який можна реалізувати шляхом довгострокового

прогнозування, розробки та впровадження державної стратегії на всіх рівнях управління.

Другий етап – забезпечення фінансової безпеки України – передбачає проведення аналізу якісних і кількісних параметрів впливу тінізації економіки на стан безпеки для побудови комплексної багатofакторної моделі. Наступний етап є перспективним, оскільки потребує розробки прогнозних даних для формування та реалізації державної стратегії зміцнення фінансової безпеки з урахуванням впливу тінізації економіки. Рівень забезпечення має містити алгоритм визначення впливу факторів тінізації на фінансову безпеку держави, а також економіко-математичний аналіз її стану, що дозволяє виявити характер і спрямованість причинно-наслідкових зв'язків у короткостроковій перспективі. Окрім того, на цьому рівні потрібно визначити кількісні та якісні параметри й статистичне моделювання впливу тіньової економіки на рівень фінансової безпеки держави.

Отже, зміцнення фінансової безпеки України через детінізацію економіки має здійснюватися системно. Застосування управлінського підходу дозволить розглядати процес зміцнення фінансової безпеки як об'єкт управління, розробити оптимальну організаційну структуру, здійснити її ресурсне та функціональне забезпечення; прогностичний і стратегічний підходи слід взяти за основу при виробленні державної стратегії.

ВИСНОВКИ

У процесі написання випускної роботи було визначено теоретичні основи дослідження впливу тіньової економіки на фінансову безпеку держави, проведено дослідження сучасних тенденцій поширення тіньової економіки в Україні, здійснено оцінювання впливу тіньової економіки на фінансову безпеку України, з урахуванням зарубіжного досвіду легалізації господарської діяльності визначено напрями детінізації економіки в контексті забезпечення фінансової безпеки України.

Тіньова економіка як полісистемне соціально-економічне явище має місце у всіх країнах світу, зважаючи на першопричину її виникнення, якою є економічна природа людини, та її позитивний вплив в умовах коливань ринкової кон'юнктури. Проте масштаби поширення тіньової економіки суттєво відрізняються у розвинених країнах та країнах, що розвиваються, чи низькорозвинених країнах. Її контроль за поширенням тінізаційної економічної діяльності є важливим завданням з точки зору забезпечення фінансової безпеки держави, адже вона має комплексний деструктивний вплив на національну економічну систему при суттєвому перевищенні гранично встановленої межі у 30 % від ВВП. Високий рівень тіньової економіки в Україні, що перевищує гранично допустиму межу, дає підстави віднести її до реальних загроз фінансовій безпеці держави.

Виявлений прямий зворотній зв'язок між рівнем тіньової економіки та рівнем фінансової безпеки України потребує формування комплексу детінізаційних заходів з метою мінімізації впливу цієї загрози фінансовій безпеці України за такими напрями як: антикорупційний, захист прав власності, формування безпекоорієнтованого бізнес-середовища.

В зв'язку з тим, що існує багато тіньових потоків і діяльність органів влади щодо детінізації є недостатньо неефективною, необхідним є удосконалення науково-теоретичних підходів до розробки певних важелів впливу на

тіньовий сектор економіки. З огляду на недосконалість координації діяльності та налагодження зв'язків між державними органами, виникає необхідність покращити зв'язок між ними та налагодити роботу з громадськістю, адже вона відіграє важливу роль у детінізації економіки, зокрема, через антикорупційну діяльність. Оприлюднення фактів корупційних та тінізаційних справ та співпраця не лише з вітчизняними, але й зарубіжними засобами масової інформації дасть змогу не тільки підвищити рівень поінформованості населення, але й налагодить співпрацю між ним та органами державної влади, а також допоможе при здійсненні розслідувань справ, пов'язаних з корупцією та тінізаційною діяльністю.

Своєю чергою, особливості прояву тіньової економіки в контексті трансформаційних процесів, виокремлення та подолання її деструктивного впливу на фінансову безпеку держави, потребують подальшого поглибленого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Medina L., Schneider F. Shedding Light on the Shadow Economy: A Global Database and the Interaction with the Official One. CESifo Working Paper, 7981. Munich, Germany. 2019. URL: https://www.cesifo.org/DocDL/cesifo1_wp7981.pdf.
2. Ruzek W. The informal economy as a catalyst for sustainability. *Sustainability (Switzerland)*. 2015. № 7(1), P. 23–34. URL: <https://doi.org/10.3390/su7010023>
3. Williams C. C. Out of the shadows: Classifying economies by the extent and nature of employment in the informal economy. *International Labour Review*, 2015. № 154, 331–351.
4. Єрмошенко М. М., Горячева К.С. Фінансова складова економічної безпеки: держава і підприємство: моногр. К.: Національна академія управління, 2010. 232 с.
5. Сухоруков А. І. Сучасні проблеми фінансової безпеки України. К.: НШІМБ, 2004. 117 с.
6. Барановський О.І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення). К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. 759 с.
7. Варналій З. С. Економічна безпека : [навч. посіб.]. К.: Знання, 2009. 647 с.
8. Feige E. L. Reflections on the meaning and measurement of unobserved economies: What do we really know about the “Shadow Economy”? *Journal of Tax Administration*. 2016. № 2(1), P. 5–41.
9. Предборський В.А. Теорія тіньової економіки в умовах трансформаційних процесів [монографія]. К. : Задруга. 2014. 400 с.
10. Савицька О. Оцінка та шляхи забезпечення фінансової безпеки України. *Економічний форум*. 2012. №3. С. 14.
11. Мартинюк В., Зволяк Я., Баранецька О. Фінансова безпека: навч. посіб. Тернопіль: Вектор, 2016. 264 с.

12. Bashlakova V., Bashlakov H. The study of the shadow economy in modern conditions: Theory, methodology, practice. *The Quarterly Review of Economics and Finance*. 2021. № 81. Pp. 468– 480.

13. Ладюк О. Д. Фінансова безпека: характеристика складників. *Ефективна економіка*. 2016. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5280>

14. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>

15. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня тіньової економіки. Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 20.01.2021 р. № 104. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=6bc01201-095b-4890-b998-ff5bf32ba473>

16. Методологічні положення щодо визначення неформальної зайнятості населення. Наказ Держстату України від 25.01.2013 р. № 16. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

17. Тищук Т. А. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання навчал. посібник / за ред. Я. А. Жаліла. К. : НІСД, 2011. 31 с.

18. Dell'Anno R. Analyzing the determinants of the shadow economy with a ‘separate approach’. An application of the relationship between inequality and the shadow economy. *World Development*. 2016. №84. Pp. 342– 356.

19. Про запобігання корупції. Закон України від 14.10.2014 №1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

20. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму. Закон України від 28.11.2002 № 249-IV у редакції від 11.08.2013 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/249-15>.

21. Офіційний сайт Національного антикорупційного бюро України.
URL: <https://nabu.gov.ua>
22. Тенденції тіньової економіки в Україні (за 2021 рік) URL:
<http://www.me.kmu.gov.ua>
23. Schneider F., Kearney A. The Shadow Economy in Europe. 2013. URL:
https://www.atkearney.com/financialinstitutions/featured-article/-/asset_publisher/j8IucAqMqEhB/content/the-shadoweconomy-in-europe-2013/10192.
24. Офіційний сайт Конфедерації вільних профспілок України. URL:
<https://kvpu.org.ua/uk/>
25. Офіційний сайт Світового банку. URL: <https://www.worldbank.org>
26. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL:
<http://www.minfin.gov.ua/>
27. Комеліна О.В., Онищенко С.В., Матковський А.В., Пугач О.А. Економічна безпека держави: оцінювання та стратегічні орієнтири забезпечення [монографія]. Полтава: ПолтНТУ, 2013. 202 с.
28. Наконечна Ю. Л. Вплив тіньової економіки на фінансову безпеку держави. *Економіка, фінанси, право*. 2015. № 6. С. 48-51.
29. Schneider F. Shadow economies around the world: What do we really know? *European Journal of Political Economy*. 2005. №21(3), Pp. 598–642. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2004.10.002>
30. Varnalii Z., Onyshchenko S., Maslii O., Filonych O. Prerequisites for Shadowing and Corruption in the Construction Business of Ukraine. *Lecture Notes in Civil Engineering*. 2021. Volume 181. P. 793–808. DOI:
https://doi.org/10.1007/978%2D3%2D030%2D85043%2D2_73
31. Подмазко О. М. Тіньова економіка: сутність та структура. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. №1. С. 148-155.
32. Smith Ph. Assessing the Size of underground economy: the Canadian statistical perspectives. Ottawa, Canada. 2006. URL:
<http://www.statcan.gc.ca/pub/13-604-m/13-604-m1994028-eng.pdf>

33. Варналій З. С. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації. К. : НІСД, 2006. 576 с.
34. Schneider F., Enste, D.H. Shadow Economies: Sizes, Causes and Consequences. *Journal of Economic Perspectives*. 2000. №38. Pp. 77–114.
35. Харазішвілі Ю.М., Дмитренко Н.М. Методичний підхід до оцінювання тіньової зайнятості в Україні. *Економіка України*. 2010. № 12. С. 16 –28.
36. Schneider F. Shadow Economy in Turkey and in other OECD-Countries: What do we (not) know? Austria. 2012. Pp. 15–18.
37. Ванькович Ю. М. Визначення сутності тіньової економіки. *Вісник нац. унта «Львівська політехніка»*. 2009. № 657. С. 450 – 456.
38. Бригінець О. Детінізація економіки як основа фінансової безпеки держави. *Фінансове право*. 2014. № 3. С. 62-64.
39. Дудін М.М. Вплив тіньової економіки України на її економічну безпеку. URL: http://businessinform.net/pdf/2011/12_0/4_14.pdf
40. Breusch V. Estimating the Underground Economy using MIMIC models. *Journal of Tax Administration*. 2016. Vol. 2, No. 1.
41. Договір про Європейський Союз. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_029
42. Baklouti N., Boujelbene Y. A simultaneous equation model of economic growth and shadow economy: Is there a difference between the developed and developing countries? *Economic Change and Restructuring*. 2020. № 53(1), Pp. 151–170. <https://doi.org/10.1007/s10644-018-9235-8>
43. Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року. Указ Президента України від 11.08.2021 року № 347/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021#Text>
44. Ліпкан В. А. Безпекознавство: навч. посіб. К.: Видво Європейського університету, 2003. 208 с.
45. Акімова Л. Методологічні підходи щодо оцінювання фінансової безпеки на рівні державних установ. *Ефективність державного управління*. 2018. № 1 (54). С. 225-232

46. Онищенко С. В., Пугач О. А. Загрози економічній безпеці України: сутність, оцінювання та механізм упередження [монографія]. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 337 с.
47. Харазішвілі Ю. М. Методологічні підходи до оцінки рівня економічної безпеки країни. *Наука та наукознавство*. 2014. № 4. С. 44-58
48. Khuong N. V., Shabbir M. S., Sial M. S., Khanh T. H. Does informal economy impede economic growth? Evidence from an emerging economy. *Journal of Sustainable Finance and Investment*. 2021. № 11(2), Pp. 103– 122. <https://doi.org/10.1080/20430795.2020.1711501>
49. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
50. Офіційний сайт Міністерства розвитку економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>
51. Офіційний сайт Національного агентства з питань запобігання корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/>
52. Офіційний сайт Transparency International. URL: <https://ti-ukraine.org>
53. General trends of the shadow economy in Ukraine in January-September 2021. *Ministry of Economy of Ukraine*. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=b1583037-ecbd-462a-a2f1-1c798b588c6d>
54. Пальчук О. І. Особливості тіньової економіки України та її вплив на рівень економічного розвитку. *Вісник КНУТД*. 2013. № 5. С. 170-175.
55. Баранов С. О. Тіньова економіка в світі: тенденції та регіональні особливості. *Економіка та держава*. 2014. № 8. С. 131 – 134.
56. Онищенко С.В. Аналіз існуючої в Україні системи індикаторів бюджетної безпеки. *WSPÓŁPRACA EUROPEJSKA NR*. 2016. № 2. С. 48-59.
57. Elgin C., Birinci S. Growth and informality: A comprehensive panel data analysis I. *Journal of Applied Economics*. 2016. XIX (2). Pp. 271– 292.

58. 80% of developers called the Architectural and Construction Inspectorate a source of corruption. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/07/10/649552/>

59. Onyshchenko S., Maslii O., Ivaniuk B. The Impact of the External Environment on the Economic Security of Ukrainian Business. *Economics and Region*. 2020. №1 (76). P. 22-29.

60. Pham T. H. Impacts of globalization on the informal sector: Empirical evidence from developing countries. *Economic Modelling*. 2017. № 62. Pp. 207–218. URL: <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2017.01.001>

61. Мокій А.І., Флейчук М.І. Підвищення ефективності інституційного середовища як чинник детінізації економіки: Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/716/>

62. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика : Монографія. К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2006. 239 с.

63. Лапінський І.Е. Напрями детінізації господарської діяльності в системі економічної безпеки держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 21.04.01 – економічна безпека держави (економічні науки). ПНТУ ім. Ю. Кондратюка. Полтава, 2013. 20 с.

64. Артус М. Тіньова економіка та напрями її подолання за умов ринкових відносин. *Галицький економічний вісник*. 2012. № 2. С. 5-9.

65. Засанська О.В. Теоретичні основи боротьби з тіньовою економікою. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. № 5. С. 76 – 84.

ДОДАТКИ

Додаткок А

Індикатори фінансової безпеки України

N	Найменування індикатора, одиниця виміру	Порядок розрахунку індикатора	Джерело вхідної інформації
1	2	3	4
1.Банківська безпека			
1.1	Частка простроченої заборгованості за кредитами в загальному обсязі кредитів, наданих банками резидентам України, відсотків	прострочена заборгованість за кредитами, млн. гривень / кредити надані, млн. гривень x 100	Основні показники діяльності банків України, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807&cat_id=36798
1.2	Співвідношення банківських кредитів та депозитів в іноземній валюті, відсотків	кредити, надані резидентам, млн. гривень / депозити, залучені депозитними корпораціями від резидентів, млн. гривень x 100	Грошово-кредитна статистика, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44579
1.3	Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, відсотків	-	- « -
1.4	Співвідношення довгострокових (понад 1 рік) кредитів та депозитів, разів	(кредити, надані резидентам строком від 1 до 5 років, млн. гривень + кредити, надані резидентам строком понад 5 років, млн. гривень) / (депозити, залучені від резидентів строком від 1 до 5 років, млн. гривень + депозити, залучені від резидентів строком понад 5 років, млн. гривень)	- « -
1.5	Рентабельність активів, відсотків	-	Основні показники діяльності банків України, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807&cat_id=36798
1.6	Співвідношення ліквідних активів до короткострокових зобов'язань, відсотків	-	Звітна форма та довідкові дані з компіляції індикаторів фінансової стійкості, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44575

1	2	3	4
1.7	Частка активів п'яти найбільших банків у сукупних активах банківської системи, відсотків	обсяг активів п'яти найбільших банків за розмірами активів, млн. гривень / активи банків, усього, млн. гривень	Дані фінансової звітності банків України, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=64097
2. Безпека небанківського фінансового ринку			
2.1	Рівень проникнення страхування (страхові премії до ВВП), відсотків	валові страхові премії, млн. гривень / ВВП, млн. гривень x 100	Основні показники страхового ринку, Нацкомфінпослуг (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/734.html
2.2	Рівень капіталізації лістингових компаній, відсотків ВВП	-	Звіт Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, НКЦПФР (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.nssmc.gov.ua/activities/annual
2.3	Рівень волатильності індексу Першої фондової торговельної системи (далі - ПФТС), кількість критичних відхилень (-10 відсотків)	$\sum_{t=1}^T K_i,$ де $K_i = \begin{cases} 0, & \text{Tr ПФТС} \geq 90 \text{ відсотків} \\ 1, & \text{Tr ПФТС} < 90 \text{ відсотків} \end{cases}$ при $\text{Tr ПФТС} = \text{індекс ПФТС}_t / \text{індекс ПФТС}_{t-1} \times 100$, t - кожна п'ятниця періоду	Індекс ПФТС (історія), ПФТС (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.pfts.com/uk/shares-indexes/?firstDate=13.12.2010&lastDate=13.01.2013
2.4	Частка надходжень страхових премій трьох найбільших страхових компаній у загальному обсязі надходжень страхових премій (крім страхування життя), відсотків	обсяг надходжень страхових премій трьох найбільших страхових компаній (крім страхування життя), млн. гривень / загальний обсяг надходжень страхових премій, млн. гривень	Основні показники страхового ринку, Нацкомфінпослуг (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/734.html

1	2	3	4
	3. Боргова безпека		
3.1	Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, відсотків	обсяг державного та гарантованого боргу, млн. гривень / ВВП, млн. гривень x 100	Статистичні матеріали по стану державного боргу України, Мінфін (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?cat_id=325755 експрес-випуск «Валовий внутрішній продукт України» (видання Держстату)
3.2	Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, відсотків	обсяг валового зовнішнього боргу, млн. доларів США x середній курс гривні до долара США / ВВП, млн. гривень x 100	Валовий зовнішній борг України, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44466 експрес-випуск «Валовий внутрішній продукт України» (видання Держстату) Середній курс гривні, Національний банк (Електронний ресурс).
3.3	Середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики (далі - ОВДП) на первинному ринку, відсотків	-	Дохідність ОВДП на первинному ринку, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44580
3.4	Індекс EMBI (Emerging Markets Bond Index) + Україна	-	Група індексів: EMBI+, Інформаційне агентство Cbonds (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.cbonds.info/ua/rus/index/index_detail/group_id/1/
3.5	Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, відсотків	обсяг офіційних резервних активів, млн. доларів США / обсяг валового зовнішнього боргу, млн. доларів США x 100	Огляд депозитних корпорацій, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44579 Валовий зовнішній борг України, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44466
	4. Бюджетна безпека		
4.1	Відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП, відсотків	дефіцит державного бюджету, млн. гривень / ВВП, млн. гривень x 100	Показники виконання Державного бюджету України, Мінфін (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?cat_id=77643 експрес-випуск «Валовий внутрішній продукт України» (видання Держстату)

1	2	3	4
4.2	Дефіцит/профіцит бюджетних та позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління, відсотків до ВВП	(дефіцит сектору загальнодержавного управління, млн. гривень - дефіцит зведеного бюджету, млн. гривень) / ВВП x 100	Показники виконання Державного бюджету України, Мінфін (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?cat_id=77643 World economic outlook, Міжнародний валютний фонд (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.imf.org/external/ns/cs.aspx?id=29 експрес-випуск «Валовий внутрішній продукт України» (видання Держстату)
4.3	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, відсотків	доходи зведеного бюджету, млн. гривень / ВВП, млн. гривень x 100	World economic outlook, Міжнародний валютний фонд (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.imf.org/external/ns/cs.aspx?id=29 експрес-випуск «Валовий внутрішній продукт України» (видання Держстату)
4.4	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування та погашення державного боргу до доходів державного бюджету, відсотків	(обслуговування державного боргу, млн. гривень + погашення державного боргу, млн. гривень) / доходи державного бюджету, млн. гривень x 100	Показники виконання Державного бюджету України, Мінфін (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?cat_id=77643
5. Валютна безпека			
5.1	Індекс зміни офіційного курсу національної грошової одиниці до долара США, середній за період	офіційний курс національної грошової одиниці до долара США у поточному періоді, середній за період / офіційний курс національної грошової одиниці до долара США у відповідному періоді попереднього року, середній за період	Середній курс гривні, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44446
5.2	Різниця між форвардним і офіційним курсом гривні, гривень	офіційний курс національної грошової одиниці до долара США, станом на кінець періоду - форвардний курс національної грошової одиниці до долара США, станом на кінець періоду	Обмінний курс, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44446 Група індексів: NDF UAH/USD (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.cbonds.info/ua/rus/index/index_detail/group_id/118/

1	2	3	4
5.3	Валові міжнародні резерви України, місяців імпорту	-	Монетарний огляд, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=58037
5.4	Частка кредитів в іноземній валюті в загальному обсязі наданих кредитів, відсотків	кредити, надані резидентам у іноземній валюті, млн. гривень / кредити, надані резидентам, млн. гривень x 100	Кредити, надані депозитними корпораціями (крім Національного банку України), Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=65833&cat_id=44578
5.5	Сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюти, млрд. доларів США	обсяг валюти, проданої населенню, млрд. доларів США - обсяг валюти, купленої банками в населення, млрд. доларів США	Основні тенденції валютного ринку, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=58039
5.6	Рівень доларизації грошової маси, відсотків	(переказні депозити в іноземній валюті, млн. гривень + інші депозити в іноземній валюті, млн. гривень + цінні папери, крім акцій в іноземній валюті, млн. гривень) / грошова маса (М3) x 100	Огляди депозитних корпорацій, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44579
6. Грошово-кредитна безпека			
6.1	Питома вага готівки поза банками в загальному обсязі грошової маси (M0/M3), відсотків	готівкові кошти в обігу поза депозитними корпораціями (M0), млн. гривень / грошовий агрегат M3 (грошова маса), млн. гривень x 100	Огляди депозитних корпорацій, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44579
6.2	Різниця між процентними ставками за кредитами, наданими депозитними корпораціями у звітному періоді, та процентними ставками за депозитами, залученими депозитними установами (крім Національного банку), відсоткових пунктів	процентні ставки за кредитами, наданими резидентам, відсотків - процентні ставки за депозитами, залученими депозитними корпораціями від резидентів, відсотків	Процентні ставки рефінансування банків Національним банком України, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44580

1	2	3	4
6.3	Рівень середньозваженої процентної ставки за кредитами, наданими депозитними корпораціями (крім Національного банку) в національній валюті, відносно індексу споживчих цін, відсоткових пунктів	середньозважена процентна ставка за кредитами, наданими депозитними корпораціями (крім Національного банку) в національній валюті, відсотки - індекс споживчих цін (до відповідного періоду попереднього року)	Процентні ставки рефінансування банків Національним банком України, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44580 експрес-випуск «Індекси цін» (видання Держстату)
6.4	Частка споживчих кредитів, наданих домогосподарствам, у загальній структурі кредитів, наданих резидентам	споживчі кредити, надані домогосподарствам / кредити, надані резидентам x 100	Кредити, надані депозитними корпораціями (крім Національного банку України), Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=65833&cat_id=44578
6.5	Питома вага довгострокових кредитів у загальному обсязі наданих кредитів (скорегований на курсову різницю), відсотків	кредити, надані в іноземній валюті на термін понад 5 років / офіційний курс національної грошової одиниці до долара США у поточному періоді, середній за період / офіційний курс національної грошової одиниці до долара США у відповідному періоді попереднього року, середній за період + кредити, надані в національній валюті / кредити, надані резидентам x 100	Кредити, надані депозитними корпораціями (крім Національного банку України), Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=65833&cat_id=44578 Середній курс гривні, Національний банк (Електронний ресурс). - Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44446
6.6	Загальний обсяг вивезення фінансових ресурсів за межі країни, млрд. доларів США	-	розрахунки Мінекономрозвитку відповідно до Тимчасової методики комплексної оцінки обсягів непродуктивного відпливу (вивезення) фінансових ресурсів за межі України (наказ Мінекономіки від 05.05.2008 N 149)

Додаток Б

Значення індикаторів фінансової безпеки держави для нормування

* L (ліва частина) - для індикаторів, які є стимуляторами, нормування відбувається за критеріями лівої частини; R (права частина) - для індикаторів, які є дестимуляторами, нормування відбувається за критеріями правої частини.

№	Найменування індикатора, одиниця виміру	Характеристичні значення індикатора									
		X ^L _{крит}	X ^L _{небезп}	X ^L _{нездв}	X ^L _{здв}	X ^L _{опт}	X ^R _{опт}	X ^R _{здв}	X ^R _{нездв}	X ^R _{небезп}	X ^R _{крит}
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. Банківська безпека											
1.1	Частка простроченої заборгованості за кредитами в загальному обсязі кредитів, наданих банками резидентам України, відсотків						2	3	4	5	7
1.2	Співвідношення банківських кредитів та депозитів в іноземній валюті, відсотків	50	70	80	85	90	110	130	140	160	180
1.3	Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, відсотків	10	12	15	18	20	25	30	35	40	60
1.4	Співвідношення довгострокових (понад 1 рік) кредитів та депозитів, разів						1	1,2	1,8	2,2	3
1.5	Рентабельність активів, відсотків	-1	0	0	0,5	1	1,5	2	2,5	3	3,5
1.6	Співвідношення ліквідних активів до короткострокових зобов'язань, відсотків	0,5	0,65	0,8	0,85	1	1,0	1,5	1,8	2	3
1.7	Частка активів п'яти найбільших банків у сукупних активах банківської системи, відсотків						30	35	40	50	60
2. Безпека небанківського фінансового ринку											
2.1	Рівень проникнення страхування (страхові премії до ВВП), відсотків	1	2	4	6	8					
2.2	Рівень капіталізації лістингових компаній, відсотків ВВП	15	30	40	50	70	90	105	120	140	150
2.3	Рівень волатильності індексу ПФТС, кількість критичних відхилень (-10 відсотків)						0	1	2	3	4
2.4	Частка надходжень страхових премій трьох найбільших страхових компаній у загальному обсязі надходжень страхових премій (крім страхування життя), відсотків						10	12	15	20	30
3. Боргова безпека											
3.1	Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, відсотків						20	30	40	50	60
3.2	Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, відсотків						40	45	55	60	70
3.3	Середньозважена дохідність ОВДП на первинному ринку, відсотків						4	5	7	9	11
3.4	Індекс ЕМВІ+Україна						200	300	500	700	1000

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
3.5	Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, відсотків	20	36	41	45	50					
	4. Бюджетна безпека										
4.1	Відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП, відсотків	-6	-5	-4	-3	-2	3	5	6	8	10
4.2	Дефіцит/профіцит бюджетних та позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління, відсотків до ВВП	-3	-2	-1	-1	0	0	1	2	3	5
4.3	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, відсотків	18	19	20	23	25	28	30	33	35	37
4.4	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування та погашення державного боргу до доходів державного бюджету, відсотків						6	7	10	13	16
	5. Валютна безпека										
5.1	Індекс зміни офіційного курсу національної грошової одиниці до долара США, середній за період	90	94	95	96	97	104	106	108	112	130
5.2	Різниця між форвардним і офіційним курсом гривні, гривень	-1,2	-0,8	-0,5	-0,3	0,0	0,3	0,5	0,8	1,2	2,5
5.3	Валові міжнародні резерви України, місяців імпорту	1,5	2	2,5	3	5					
5.4	Частка кредитів в іноземній валюті в загальному обсязі наданих кредитів, відсотків						20	30	37	45	50
5.5	Сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюти, млрд. доларів США	-8	-4	-3	-2	0	0	5	7	8	10
5.6	Рівень доларизації грошової маси, відсотків						15	20	24	27	30
	6. Грошово-кредитна безпека										
6.1	Питома вага готівки поза банками в загальному обсязі грошової маси (M0/M3), відсотків						20	22	25	30	35
6.2	Різниця між процентними ставками за кредитами, наданими депозитними корпораціями у звітному періоді, та процентними ставками за депозитами, залученими депозитними установами (крім Національного банку), відсоткових пунктів	-1	0	1	2	3	4	5	6	9	11
6.3	Рівень середньозваженої процентної ставки за кредитами, наданими депозитними корпораціями (крім Національного банку) в національній валюті, відносно індексу споживчих цін, відс. пунктів	-7	-3	-1	1	3	5	7	9	11	15
6.4	Частка споживчих кредитів, наданих домогосподарствам, у загальній структурі кредитів, наданих резидентам	1	2	3	4	5	9	12	15	18	21
6.5	Питома вага довгострокових кредитів у загальному обсязі наданих кредитів (скорегований на курсову різницю), відсотків	25	30	40	50	60					
6.6	Загальний обсяг вивезення фінансових ресурсів за межі країни, млрд. доларів США						1,0	2	5	10	15

Додаток В

Неформально зайняте населення у віці 15 років і старше за видами економічної діяльності у 2021 році¹ /
Informally employed aged 15 years and over of the population by type of economic activity, 2021 ¹
 (за результатами обстеження робочої сили/
information is based on the results of Labour Force Survey)

	січень-березень/ <i>January-March</i>	січень-червень/ <i>January-June</i>	січень-вересень/ <i>January-September</i>	січень-грудень/ <i>January-December</i>
Кількість неформально зайнятого населення у віці 15 років і старше - усього, тис. осіб	2965,4	3053,5	3122,8	3061,6
<i>у тому числі за видами економічної діяльності, у % до підсумку</i>				
сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	44,8	46,4	46,6	46,3
промисловість	6,2	5,9	5,8	5,7
будівництво	16,9	16,6	16,9	17,1
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	15,6	15,1	15,1	15,2
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	4,3	4,4	4,3	4,3
тимчасове розміщування й організація харчування	2,3	2,3	2,3	2,2
інші види економічної діяльності	9,9	9,3	9,0	9,2

¹ Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях./

¹ *Data exclude the temporarily occupied territory of the Autonomous Republic of Crimea, the city of Sevastopol and a part of temporarily occupied territories in the Donetsk and Luhansk regions.*